

Bevolking en welzijn

Kort nadat de Stichting Welzijn en Bevolkingsgroei haar activiteiten staakte, publiceerde de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk haar eindrapport *Bevolking en welzijn in Nederland*. Het is voor ons dichtbevolkte land niet te hopen, dat het verscheiden van deze stichting moet worden gezien als een kenterende belangstelling voor de bevolkingsdruk. In haar laatste blad *Tal en last* zegt ze niet dat dit het geval is. Ik kan mij echter niet aan de indruk onttrekken dat het bestuur van de stichting met lede ogen, wegens gebrek aan belangstelling, afscheid neemt. Haar werkzaamheden zijn overgedragen aan het Nederlands Inter-universitair Demografisch Instituut en aan de Stichting Natuur en Milieu. Overgedragen omdat „ons werk. geëindigd is, maar niet af”, schrijft F. Kool in het laatste nummer van *Tal en last*. Op die wijze kan, naar te hopen is, verder worden gewerkt aan het doel van de Stichting Welzijn en Bevolkingsgroei „bij te dragen tot de verbreiding van inzicht in de verschillende aspecten van het bevolkingsvraagstuk en het Nederlandse volk te wijzen op de gevolgen van de toenemende bevolkingsdruk voor individu en natie”. Voortaan zullen we dus de interessante beschouwingen over de bevolkingsgroei van Ir. R. van Hasselt moeten missen.

Het genoemde verscheiden zou kunnen duiden op een kenterende belangstelling voor het bevolkingsvraagstuk. Maar die kentering blijkt uit meer. Typerend is wat dat betreft de aandacht die in de pers aan het rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk werd gewijd. Afgaande op deze aandacht wordt de indruk gevestigd dat de commissie uit twee stromingen bestond: een meerderheid die pleitte voor sterke afname van de bevolking en een grote minderheid die daartegen grote bezwaren had. Toen ik echter het rapport onder ogen kreeg, bleek dat die minderheid uit twee personen bestond, de dames Gardeniers-Berendsen en Van Leeuwen, terwijl de staatscommissie 37 leden telde. Beiden mochten op 1,25 blz. van het 292 blz. tellende rapport hun bezwaren tegen het meerderheidsstandpunt kenbaar maken. In de pers kregen ze de meeste aandacht, hetgeen overigens enigszins begrijpelijk is indien we beseffen dat hun minderheidsstandpunt waarschijnlijk door het gehele confessionele bevolkingsdeel van Nederland wordt gedekt.

De staatscommissie mag niet worden verweten de toenemende bevolkingsdruk minder ernstig te vinden. Dat blijkt als we haar eerste interimrapport, *Bevolkingsvraagstuk*,

vergelijken met haar eindrapport. Daarin staat namelijk op blz. 59 dat enkele leden van de commissie te kennen wilden geven dat Nederland overbevolkt raakt en dat daarom reeds toen (1973) naar een vermindering van de bevolking moest worden gestreefd. De meerderheid vond de tijd voor een dergelijke uitspraak nog niet rijp, terwijl enkelen van hen vonden dat een bevolkingsvermindering op korte termijn geen oplossing zou brengen. Die minderheid (Tinbergen en Pen) kreeg geen pagina. Thans vindt de staatscommissie dat moet worden gestreefd naar een snelle beëindiging van de natuurlijke bevolkingsgroei; daartoe zou de vruchtbaarheid voorlopig tussen 15 en 30% beneden het vervangingsniveau dienen te liggen. Aldus wordt op lange termijn, indien tenminste de immigratie beperkt blijft, een nagenoeg stationaire bevolking bereikt.

Die stationaire bevolking zou, theoretisch gezien, ruim 13 mln. mensen tellen en zou in het jaar 2015 kunnen worden bereikt bij een vruchtbaarheid van 1,5 kind per gezin. Om te voorkomen dat daarna de bevolking zou afnemen, zou de vruchtbaarheid moeten worden opgevoerd tot 1,9 kind per gezin. Deze berekeningen komen overeen met de minimumramingen van het CBS. Het minderheidsstandpunt komt erop neer dat reeds thans de vruchtbaarheid zou moeten toenemen van 1,5 naar 1,9 kind per gezin omdat anders de bevolking zou dreigen uit te sterven. Dit standpunt past in de maximumraming van het CBS. Dat is het z.g. 2 kinds-alternatief, hetgeen erop neerkomt dat omstreeks 2015 de bevolking bijna 16 mln. personen zal tellen. Omdat dit alternatief m.i. een abrupte stijging van de vruchtbaarheid impliceert, vraag ik mij af hoe het kan worden gerealiseerd.

Ik hoop beide standpunten goed uiteen te hebben gezet omdat de lezer van het rapport (ook ik) spoedig verdwaalt in de cijfers van de diverse bevolkingsberekeningen. Het rapport wemelt namelijk van de alternatieven en tracés. Mijns inziens is dat gecijfer niet zo interessant. Het lijkt zonneklaar dat Nederland te vol is, en een afname van de bevolking maakt het leven alleen maar prettiger. Daarom begrijp ik niet waarom de staatscommissie de huidige bevolkingsomvang wil handhaven. Wat mij betreft mag ze afnemen tot 10 mln. Het rapport maakt voldoende duidelijk dat een dergelijke afname economisch gezien niet tot onverkomelijke problemen leidt. De wereld wordt er echt niet minder om, als er vier miljoen Nederlanders verdwijnen.

L. Hoffman

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Bevolking en welzijn	201
Column De economische planning in Portugal, <i>door Prof. Dr. F. Rogiers</i>	203
<i>Drs. M. H. Droppert:</i> De „verborgen” werkloosheid	204
<i>Drs. P. Vos en Ir. K. van der Drift:</i> Is bevordering van doorstroming in het wetenschappelijk onderwijs betaalbaar?	207
<i>Drs. Mr. H. Beckman:</i> Consolidatiecriteria en jaarverslaggeving	211
Au courant Breuk in de Nederlandse arbeidsverhoudingen nog lang niet geheel, <i>door A. F. van Zweeden</i>	215
Europa-bladwijzer Literatuurkroniek, <i>door Drs. E. A. Mangé</i>	216
Mededeling	217
Boekennieuws Prof. Dr. H. J. Kuhlmeijer: <i>Commerciële beleidsvorming, door Drs. P. van Zuuren</i>	218
Malcolm Sawyer: <i>Income distribution in OECD countries, door Drs. M. P. van der Hoek</i>	218
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: <i>Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel, door Drs. M. Santema</i>	219

ESB: Uw handleiding in de sociaal-economische politiek.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.*

*Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Adjunct-redacteur-secretaris:
L. van der Geest.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementprijs: f. 130,— per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 88,40
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolingsingel 93,
Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische
Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,—,
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 68 17 75 | 23 41 03
Telex 33101

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

De economische planning in Portugal

Over enkele weken begint Portugal aan het Jaar 4 na de revolutie van 25 april 1974, die een einde maakte aan een regime, dat economisch niet al te beste resultaten bereikte, aangezien dit land tussen 1960 en 1973 een verlies van 1 miljoen arbeidskrachten optekende door afvloeiing uit de rurale achtergebleven gebieden (voornamelijk noorden). Hoewel een terugkeer tot de democratie nooit op een ongelegen moment komt, moet toch worden onderstreept dat de staatsgreep samenviel met een scherpe wereldcrisis, waardoor de export werd aangetast, terwijl er een stijging van importprijzen en -volume plaatsvond, met een wijziging van het binnenlandse consumptiepatroon en met een massale terugkeer (raming: 600.000) uit de gedekoloniseerde gebieden.

Deze samenloop van omstandigheden bracht met zich mee een daling van het BNP in 1975 (- 5%) en een lichte opleving in 1976 (+ 2%), waardoor de werkloosheid opliep tot 500.000 (tegen ca. 200.000 in 1974), dat is ongeveer 15% van de beroepsbevolking. Bovendien besliste men tot een substantiële verhoging van de laagste (honger)lonen (het woord „uitbuiting” was zeker niet misplaatst) en een inkrimping van de inkomenswaaier. (Is dit niet het enige land dat op korte termijn over kon gaan tot een werkelijke herverdeling?). Het gevolg was een explosie van de consumptie (voeding!), en omdat de binnenlandse productie niet was afgestemd op een dergelijke stijging (hoofdzakelijk in de verwaarloosde landbouw), volgde daaruit een massale import, waardoor de betalingsbalans sterk deficitair werd (36 mrd. Esc. in 1976). De belangrijkste wisselreserves en de transfers van emigranten konden de zware klappen opvangen.

De regering van Mario Soares, de zevende — maar op verkiezingen berustende — na de staatsgreep, stond dus voor enorme economische problemen. Derhalve werd beslist op zeer korte termijn een echte planning uit te bouwen

en reeds in december 1976 werd, samen met de begroting, een intermediair economisch plan voor 1977 ingediend, dat taken stelt voor de gehele economie, de overheid, de overheids- en genationaliseerde bedrijven. Uit de laden werden projecten opgediept, die het niet alle verdienden, maar de nood dwingt soms. De privé-sector, waarvan gehoopt wordt, dat ze ook zal bijdragen tot de investeringen, blijkt nu nog een afwachtende houding aan te nemen.

De centrale problemen en doelstellingen van dit land kunnen als volgt worden geschetst:

- er zijn een aantal basisbehoeften van de bevolking (voeding, in mindere mate kleding, huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs en beroepsvorming), waaraan prioriteit moet worden toegekend;
- creatie van werkgelegenheid voor een werkwillige bevolking, door toenemende investeringen en productie;
- geleidelijk herstel van het betalingsbalansevenwicht (of in elk geval sterke vermindering van het deficit) door a. hogere binnenlandse productie voor importsubstitutie, waardoor een vertraging van de invoerstijging kan worden bereikt, b. toeneming van de export;
- vermindering van de scherpe distorsies op regionaal vlak ($\frac{2}{3}$ van de economische activiteit van Portugal is geconcentreerd in de gebieden van Lissabon-Setubal; Braga-Porto-Aveiro!).

M. Manuela Silva, de staatssecretaris voor de planning, die op een schitterende wijze het interimplan 1977 in het Parlement verdedigde, en haar ploeg 1) staan dus wel voor een enorme opdracht, omdat ze moeten uitmaken welke mogelijkheden er zijn en onder welke voorwaarden en met inzet van welk beleid realisaties kunnen worden behaald. Ze wil er geen technocratisch geval van

maken, zodat zij in overeenstemming met de grondwet, een systeem van democratische participatie heeft opgezet, waardoor de verschillende sociaal-economische krachten en de gewesten aan hun trekken kunnen komen. Hoewel het Parlement dit wetsontwerp nog moet behandelen, wil ze nu reeds informeel met deze participatie beginnen.

De landbouwhervorming in Alentejo, die door de basis werd doorgedrukt, is op weg te slagen en moet worden geconsolideerd. Dan zal de landbouw (die moet worden geholpen door een omvangrijk programma van irrigatiewerken) kunnen zorgen voor een aanmerkelijk hogere landbouw-, tuinbouw- en veeteeltproductie, waardoor een importsubstitutie (men schat de import van voeding voor 1977 op 27 mrd. Esc.) en een toenemende werkgelegenheid (een groot gedeelte van de grote boerderijen werd volledig verwaarloosd door de grote landeigenaars) kunnen worden gerealiseerd.

De nijverheid heeft grote mogelijkheden, wegens de toenemende binnenlandse vraag, door de goede concurrerende posities die voor bepaalde bedrijfstakken bestaan, maar dit zal een betere commercialisatie vragen, een betere werking van het bankwezen en een effectieve industriële politiek.

Op korte termijn is de Portugese economie zeker niet bij machte om het volledig lidmaatschap van de EG te torsen, maar ze verdient alle aandacht en steun van de EG.

1) De columnist is op dit ogenblik lid van een internationale ploeg, die het Staatssecretariaat voor de planning bijstaat voor de opstelling van het Plan 1977-1980.

De „verborgen” werkloosheid

DRS. M. H. DROPERT

In dit artikel wordt ingegaan op het begrip „verborgen” werkloosheid. De auteur, chef van de afdeling Economische Zaken van de gemeente Enschede, onderzoekt de ramingen van de werkloosheid van het CPB voor 1980. Hij komt tot de conclusie, dat de werkelijke arbeidsreserve, geregistreerd en verborgen, in 1980 belangrijk hoger zal zijn dan nu door het CPB wordt aangenomen.

Deelnemingspercentage als resultante van de arbeidsmarktbalans

De polemieken over de huidige situatie en de te verwachten ontwikkeling in de Nederlandse economie monden alle uit in discussies over de ontwikkeling van de werkloosheid. In de praktijk blijkt men dan te bedoelen de ontwikkeling van de geregistreerde arbeidsreserve als de resultante van de ontwikkelingen in de economie en de demografie (geboorte-/sterftekans, migratie en pendel).

Deze ontwikkelingen over de periode 1971-1977 komen tot uitdrukking in de bijgevoegde arbeidsmarktbalans Nederland (tabel 1). Aan de linkerzijde van de balans ziet men waar werknemers zijn ingezet in de sectoren van economische bedrijvigheid, aan de rechterzijde ziet men waar de werknemers vandaan komen, t.w. de beschikbare beroepsbevolking voortkomend uit de eigen bevolking plus of min de pendelende beroepsbevolking. Onder de beroepsbevolking wordt verstaan het aantal personen van 15 jaar en ouder, dat beroepsarbeid wil verrichten 1). De som van het totale werkzame arbeidsvolume en de geregistreerde arbeidsreserve is het totale beschikbare deelnemende arbeidsvolume en zou aangeduid kunnen worden als de „registratieve” beroepsbevolking. Per definitie moet er evenwicht zijn in deze opstelling. In het *Centraal Economisch Plan* en in de *Macro Economische Verkenning* worden de mutaties gegeven in de verschillende ontwikkeling-bepalende factoren alsmede een vooruitblik voor het komende jaar hierin. Men moet er van uitgaan, dat bij de te verwachten mutaties voor het komende jaar het Centraal Planbureau rekening heeft gehouden met alle zich voordoende ontwikkelingen, die hierop van invloed zijn; met andere woorden de invloed van de inflatie-ontwikkeling, de betalingsbalansontwikkeling en de loonontwikkeling is tot uitdrukking gebracht in deze cijfers. Indien men nu de hieruit voortvloeiende beschikbare beroepsbevolking stelt tegenover de totale bevolking, dan ziet men de ontwikkeling in de deelneming van de bevolking in het arbeidsproces.

De ontwikkeling van het deelnemingspercentage

„Verborgen” werkloosheid wil in feite zeggen, dat men wel wil werken, maar niet kan werken en zich niet als werkzoekend laat registreren. Het is met name de ontwikkeling van het deelnemingspercentage, dat een idee kan geven over de ontwikkeling van de „verborgen” werkloosheid. Uit tabel 1 blijkt, dat het deelnemingspercentage in de periode 1971-1977 daalde van 37,4 naar 35,7. Men zou het ook zo kunnen stellen, dat een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking niet kan of wil deelnemen aan het arbeidsproces.

In maart/mei 1975 werd door het CBS een proefonderzoek gehouden bij 65.000 huishoudens, gericht op de vaststelling van de omvang van de beroepsbevolking van 15 jaar en ouder 2). De resultaten van dit onderzoek werden vergeleken met een soortgelijk onderzoek in 1973. Daarbij is gebleken, dat de beroepsbevolking behorende bij de leeftijdsgroepen van 15 jaar en ouder in de periode 1973-1975 daalde van 52,0% naar 51,3%. Opvallend daarbij was de daling in de leeftijdsgroep 15- tot 19-jarigen van 44,3% naar 36,9% en voorts de daling in de leeftijdsgroep 60 tot 64 jaar (mannen) van 70,5% naar 61,4%. Bij vrouwen was in de leeftijdsgroep 15 tot 19 jaar in die periode de daling van 50,0% naar 44,5%, terwijl de andere leeftijdsgroepen bij vrouwen een stijging te zien gaven met uitzondering van de leeftijdsgroep 60-64 jaar, die een daling vertoonde van 10,6% naar 10,1%. Het totaal aantal mannen daalde van 76,7% naar 74,3% en het totaal aantal vrouwen steeg van 27,7% naar 28,4%.

Samenvattend kan men concluderen, dat de daling in het deelnemingspercentage veroorzaakt wordt door latere toetreding op de arbeidsmarkt van jeugdigen en het eerder uitreden uit het arbeidsproces van oudere mannelijke en vrouwelijke werknemers. De daling in het deelnemingspercentage wordt afgezwakt door een grotere (registratieve) deelneming aan het arbeidsproces van vrouwen.

Waarschijnlijkheid van de aangenomen ontwikkeling

De vraag die zich nu opdringt is, blijft deze daling in het deelnemingspercentage zich zo voortzetten. De Macro

1) Het Ministerie van Sociale Zaken hanteert het begrip „afhankelijke” beroepsbevolking, d.i. het aantal personen van de beroepsbevolking, dat in loondienst is of werk zoekt in loondienst. De afhankelijke beroepsbevolking in % van de totale beroepsbevolking bedroeg in 1971 58,7% en in 1975 61,9%. De geregistreerde arbeidsreserve als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking wordt door deze ontwikkeling gedrukt.

2) Er rijzen bij deze cijfers enige vraagtekens, omdat de cijfers voor „werklozen” voortkomend uit de arbeidskrachtentelling 1975 (CBS) niet overeenkomen met de cijfers van het CPB zoals gepubliceerd in het *Statistisch Zakboek*. Dit geldt eveneens voor het aantal werkzame personen.

Tabel 1. Arbeidsmarktbalans Nederland (in 1.000 manjaren)

Sector	1971	1973	1974	1975	1976	1977		1971	1973	1974	1975	1976	1977
Landbouw, bosbouw, visserij	320	309	304	299	295	291			184	76	64	49	36
Nijverheid (w.o. industrie)	1.248 (1.186)	1.186 (1.128)	1.175 (1.120)	1.142 (1.089)	1.102 (1.051)	1.102 (1.051)			38	33	72	82	87
Bouwnijverheid	495	472	453	436	436	434							
Diensten	2.077	2.111	2.132	2.135	2.135	2.151							
Subtotaal bedrijven	4.140	4.078	4.064	4.012	3.968	3.978							
Overheid	584	607	617	627	636	644							
Totaal werkzame arbeidsvolume	4.724	4.685	4.681	4.639	4.604	4.622							
							Geboorte-/sterftesaldo a)		184	76	64	49	36
							Migratie-saldo		38	33	72	82	87
							Totale bevolking per 31/12	13.269	13.491	13.599	13.734	13.865	13.988
							Deelnemingspercentage	37,4	36,8	36,7	36,4	36,0	35,7
							Beschikbare beroepsbevolking b)	4.956	4.964	4.985	5.002	4.989	4.992
							Pendelsaldo c)	-163	-162	-162	-157	-155	-155
							af: Geregisteerde arbeidsreserve w.v. werklozen	69	117	143	206	230	215
							personen sociale werkvoorziening	62	110	135	196		
							personen aanvullend werk	5	5	5	6		
								2	2	3	4		
							Totaal werkzame arbeidsvolume	4.724	4.685	4.681	4.639	4.604	4.622

- a) Het geboorte-overschot voor 1976 en 1977 is geschat op 3,6 en 2,6 per 1.000 inwoners; het migratiesaldo voor de jaren 1975-1977 is bepaald door op het CBS-cijfer van 1975 de CPB-mutaties toe te passen.
 b) Voorlopige uitkomst volkstelling 1971 is 4.776 excl. een aantal vnl. „vrouwelijke” categorieën zoals verpleegsters enz. Aannemende dat de ontbrekende categorieën niet meer bedragen dan 14,5% (= aandeel medische en gezondheidsdienst) van de vrouwelijke werknemers, dan zou de beroepsbevolking liggen in de buurt van 4.776 + 14,5% van 1.240 = 4.956; het pendelsaldo dat dan als resultaat te voorschijn komt is minus 163.
 c) Voor de jaren 1973-1977 is het pendelsaldo niet gegeven; echter met behulp van de door het CPB gegeven mutatie in de pendel en het berekende cijfer in 1971 kan men tot een benadering komen; het werkzame arbeidsvolume plus de geregisteerde arbeidsreserve minus het pendelsaldo levert de beschikbare beroepsbevolking.

Bronnen: CBS, *Statistisch Zakboek*, tabel B.9-14-15; CPB, *MEV*, tabel IV 7-8.

Tabel 2. Arbeidsmarktbalans Nederland (in 1.000 manjaren)

	Gemiddelde jaarlijkse mutatie over 1971-1977	1980				Gemiddelde jaarlijkse mutatie over 1971-1977	1980		
		op basis van extrapolatie		MEV			op basis van extrapolatie		MEV
		mutatie 1977-1980	absoluut				mutatie 1977-1980	absoluut	
Landbouw	- 4,8	- 14,4	277	259					
Nijverheid (w.o. industrie)	- 24,3 (- 22,5)	- 72,9 (- 67,5)	1.029 (983)	1.060	Geboorte-/sterftesaldo	- 9 a) per 1000	+ 35	+ 35	35 b)
Bouwnijverheid	- 10,2	- 30,6	403	414	Migratie-saldo	+ 12,3	+ 333	+ 333	- 129 b)
Diensten	+ 12,3	+ 36,9	2.188	2.262	Bevolking per 31/12	+ 119,8	+ 368	14.356	13.894
Subtotaal bedrijven	- 27,0	- 81,0	3.897	3.995	Deelnemingspercentage	- 0,34	1,02	34,9	36,3
Overheid	+ 10,0	+ 30,0	674	666	Beschikbare beroepsbevolking	+ 6,0	+ 18,0	5.010	5.043
Totaal werkzame arbeidsvolume	- 17,0	- 51,0	4.571	4.661	Pendelsaldo	+ 1,3	+ 3,9	- 151	- 172 b)
					af: geregistr. arbeidsreserve	+ 24,3	+ 72,9	288	210
					Totaal werkzame arbeidsvolume	- 17,0	- 51,0	4.571	4.661

- a) D.i. de jaarlijkse verandering in de jaarmutatie; dit geeft als mutaties resp. + 1,7, + 0,8 en - 0,1 en 1.000 in de jaren 1978, 1979 en 1980.
 b) Mutatie over de periode 1977-1980, zoals berekend in paragraaf van de tekst.

Economische Verkenning van het CPB voor 1980 geeft hier enig zicht op (zie tabel 2).

Het CPB schat het totale werkzame arbeidsvolume op:	4.661.000
Uitgaande van de hantering van de 1%-norm wordt een geregisteerde arbeidsreserve geschat van:	210.000
De beroepsbevolking zal per saldo tot 1980 over de periode 1976-1980 stijgen met 41.000 (tabel MEV 1980):	5.043.000
Dit betekent per definitie, dat het pendelsaldo in 1980 moet zijn:	- 172.000
Het CPB hanteert een gecombineerd cijfer voor het saldo migratie en pendel voor de periode 1977-1980 van:	+ 25.000
De mutatie in de pendel over de periode 1975-1980 van - 157.000 naar - 172.000 =	- 15.000

De mutatie in de migratie over de periode 1975-1980 wordt dan: + 40.000
 De reeds gerealiseerde migratie in 1976 en 1977 is: + 169.000
 Voor de periode 1978-1980 resteert dan een mutatie in de migratie van: - 129.000

Indien men de trendontwikkeling van het geboorte- en sterftesaldo doortrekt (een gegeven dat niet in dit verband door het CPB wordt verstrekt), dan resulteert een en ander in een totale bevolking in 1980 van 13.894.000, hetgeen een deelnemingspercentage oplevert van 36,3%.

Indien men veronderstelt, dat de ontwikkeling van het pendelsaldo zich in de komende jaren op dezelfde wijze zal voortzetten als in de afgelopen jaren, dan zal het uitgaande pendelsaldo dalen van - 155.000 naar - 151.000 in plaats

van - 172.000. Blijft men het gecombineerde cijfer saldo migratie en pendel van het CPB over de periode 1975-1980 van + 25.000 hanteren, dan resulteert hieruit dat de migratie over die periode + 21.000 moet zijn i.p.v. de hierboven berekende 40.000. Dit is derhalve een 19.000 lagere bevolkingsgroei. De aangenomen bevolkingsgrootte zal in 1980 met 19.000 verhoogd moeten worden tot een totaal van 13.875.000. Blijft men vasthouden aan een geregistreerde arbeidsreserve van 210.000, dan klopt de opgegeven mutatie in de beschikbare beroepsbevolking niet meer. Het totale werkzame arbeidsvolume van 4.661.000 plus de aangenomen geregistreerde arbeidsreserve van 210.000 plus het pendelsaldo van - 151.000 levert dan een beschikbare beroepsbevolking op van 5.022.000, hetgeen overeenkomt met een deelnemingspercentage van ruim 36,2%. Gaat men ervan uit, dat de mutatie in de beschikbare beroepsbevolking, zoals aangenomen door het CPB wel juist is, dan zal bij een uitgaand pendelsaldo van 151.000 de arbeidsreserve geen 210.000 zijn, maar 231.000.

De conclusie uit dit betoog is, dat het CPB impliciet veronderstelt, dat de ontwikkeling van het deelnemingspercentage zich niet voortzet zoals dit in de afgelopen jaren zich voordeed. De ontwikkeling van het deelnemingspercentage over de periode 1971-1977 komt uit op een gemiddelde jaarlijkse daling van 0,34%. Indien de ontwikkeling zich op eenzelfde wijze zou voortzetten, zou dit in 1980 leiden tot een deelnemingspercentage van 34,9%. De CPB-cijfers resulteren voor 1980 in een deelnemingspercentage van ca. 36,3%.

Migratie-ontwikkeling

Nu is het deelnemingspercentage geen autonoom gegeven. Het is een resultante van verschillende ontwikkelingen. Het is een bekend feit, dat tijdens recessies met name de parttimers niet of moeilijk in het arbeidsproces kunnen worden opgenomen, maar bij aantrekkende conjunctuur weer toetreden tot het arbeidsproces. Dit geldt in het bijzonder voor vrouwelijke werknemers. Bij de aannemelijke veronderstelling dat dit niet van invloed is bij werknemers, die zich bij tellingen als beschikbaar laten registreren wordt de ontwikkeling van het deelnemingspercentage slechts direct beïnvloed door de ontwikkeling van het migratiesaldo. Het geboorte-/sterftecijfer en de ontwikkeling daarvan is op korte termijn niet van invloed op de wens aan het arbeidsproces te willen deelnemen.

Het is plausibel te veronderstellen, dat het migratiesaldo in zekere mate wordt bepaald door de ontwikkeling van het aantal beschikbare arbeidsplaatsen. Een goede correlatie is hierbij echter niet te leggen, omdat het migratiesaldo tevens beïnvloed wordt door andere factoren. Men denke hierbij bijvoorbeeld aan de migratie vanuit Suriname naar Nederland. Indien men dit effect elimineert, dan is het opvallend dat met een zekere naïjling de ontwikkeling van de migratie min of meer parallel loopt met de mutaties in het aantal beschikbare arbeidsplaatsen.

Het aantal beschikbare arbeidsplaatsen neemt vanaf 1947 voortdurend toe, maar daalt na 1971 constant. Het is daarom des te merkwaardiger, dat het CPB voor 1977 een toename van het aantal beschikbare arbeidsplaatsen voorspelt. De gemiddelde jaarlijkse daling van het aantal beschikbare arbeidsplaatsen over de periode 1971-1977 was ca. 17.000 arbeidsplaatsen. De prognose van het CPB komt er in feite op neer, dat in één jaar tijd de daling van 17.000 per jaar omgezet wordt in een stijging van 18.000, derhalve een mutatie in 1977 van 35.000 arbeidsplaatsen. Dit is onwaarschijnlijk, tenzij dit als gevolg van een enorme opleving in het aantal ontvangen orders veroorzaakt zal worden. Indien dit het geval zou zijn, dan zou zich dit nu reeds moeten aftekenen in de conjunctuurtellingen.

De prognose van het CPB voor 1980 ten opzichte van 1977 geeft een toename aan van het aantal beschikbare arbeids-

plaatsen van 39.000, hetgeen neerkomt op een gemiddelde jaarlijkse stijging van ca. 13.000 arbeidsplaatsen. Indien de ontwikkeling over de periode 1971-1977 zich zou voortzetten tot 1980, zou het aantal arbeidsplaatsen zich ontwikkelen tot 4.571.000, waarvan 3.897.000 in bedrijven en 674.000 bij de overheid. Het CPB calculeert in 1980 respectievelijk 4.661.000, 3.995.000 en 666.000 arbeidsplaatsen. Opvallend hierbij is, dat voor de overheid een relatief geringere groei voorzien dan bij extrapolatie, terwijl er voorts een omslag van een daling naar een stijging in vergelijking met extrapolatie wordt toegeschreven aan de bedrijven.

Het is daarom vreemd, dat het CPB bij een aangenomen groei in het werkzame arbeidsvolume impliciet een negatief migratiesaldo hanteert. De door mij veronderstelde causaliteit tussen de ontwikkeling in het werkzame arbeidsvolume en het migratiesaldo zou in dit geval leiden tot een positief migratiesaldo.

Arbeidsmarktbalans bij trendextrapolatie

Indien ook aan de aanbodzijde de migratie, de pendel en het deelnemingspercentage zich trendmatig blijven ontwikkelen, overeenkomstig de periode 1971-1977, dan resulteert hieruit een geregistreerde arbeidsreserve van 288.000 in 1980, hetgeen 78.000 hoger is dan het cijfer van het CPB. Men dient zich hierbij dan wel te realiseren, dat het deelnemingspercentage gezakt is tot 34,9%.

Indien het deelnemingspercentage zich zou handhaven op het percentage zoals impliciet is ingebouwd in de prognoses van het CPB, zijnde 36,3%, dan betekent dit bij een bevolking van 14.356.000 een beschikbare beroepsbevolking van 5.211.000, hetgeen 201.000 hoger is dan nu berekend. Dit betekent, dat de geregistreerde arbeidsreserve ook 201.000 hoger zal moeten liggen. Totaal komt dan de geregistreerde arbeidsreserve op 489.000.

Schatting van de „verborgen” werkloosheid

In de periode 1971-1977 is het verlies in het aantal beschikbare arbeidsplaatsen gedeeltelijk gecompenseerd door een daling van het deelnemingspercentage. Men zou ook kunnen stellen, dat de daling van het deelnemingspercentage van 37,4% naar 35,7% de toename is van de „verborgen” werkloosheid. Men kan stellen, dat de daling veroorzaakt is door een structurele wijziging in de arbeidsmarkt als gevolg van de invoering van langere leerplicht, de invoering van sociale voorzieningen zoals de WAO. Echter, daar staat tegenover een verhoogde deelneming aan het arbeidsproces door vrouwelijke werknemers. Indien men aanneemt, dat een deelnemingspercentage van 37,4% een aanvaardbaar en na te streven deelnemingspercentage is, dan is de „verborgen” werkloosheid in 1975 137.100 en in 1977 237.000.

Bij de arbeidskrachtentelling 1975 komt het CBS tot een aantal niet-werkzame mannen van 37.000 en vrouwen van 100.000, te zamen 137.000 personen. Dit zijn dan personen die zich niet als werkloos beschouwen, maar wel werk zoeken. Bij de prognose van het CPB van 1980 is die „verborgen” werkloosheid, uitgaand van de norm van 37,4%, gezakt tot 153.000. Bij deze norm van 37,4% en bij extrapolatie van de trendontwikkeling, ook wat betreft het deelnemingspercentage tot 34,9%, is de „verborgen” werkloosheid in 1980 gegroeid tot 359.000.

Korte samenvatting

- De ontwikkeling van de „verborgen” werkloosheid komt in de cijfers van het CPB en het CBS te weinig of niet tot uitdrukking en krijgt daardoor veel te weinig aandacht van de centrale overheid.

Is bevordering van doorstroming in het wetenschappelijk onderwijs betaalbaar?

DRS. P. VOS*
IR. K. VAN DER DRIFT*

De komende maanden zal door de minister van Onderwijs en Wetenschappen in overleg met de Onderwijsraad beslist worden over de onlangs door de universiteiten en hogescholen ingediende voorstellen inzake de herprogrammering van hun studieprogramma's. Zoals bekend, vindt deze herprogrammering plaats in het kader van de Wet Herstructurering Wetenschappelijk Onderwijs, waarmee de wetgever onder meer een betere beheersing van de kosten en uitgaven in het hoger onderwijs beoogde (zie Kamerstuk 11281 nr. 23, blz. 4; 1975).

Analyse en doorrekenen van voorspelbare effecten van herstructurering toont evenwel aan, dat onder de huidige condities een explosieve stijging van de uitgaven aan hoger onderwijs gedurende de jaren 1978-1986 te verwachten is, waarna tijdelijk een zekere daling zal intreden. Het uitgavenniveau zal ook op lange termijn aanzienlijk boven het vigerende blijven liggen.

Besparingen 20%?

Tot nu toe heeft de discussie over de kwantitatieve gevolgen van de WHWO zich afgespeeld rond een tweetal in 1971 gepubliceerde rapporten: het z.g. rapport-De Vries (kamerstuk 11281, nr. 7), dat een daling van de behoefte aan personeel met 20% als gevolg van de herstructurering be-

- De geregistreerde arbeidsreserve is geen maatstaf voor de werkelijke arbeidsreserve.
- De door het CPB aangenomen ontwikkeling roept een aantal vragen op, die nadere toelichting verlangen van de zijde van het CPB, zoals:
 - waarom zal het aantal arbeidsplaatsen in de periode 1977-1980 gaan stijgen;
 - waarom zal bij een stijging van het aantal arbeidsplaatsen een negatief migratiesaldo ontstaan;
 - waarom zal het deelnemingspercentage gaan stijgen.
- De werkelijke arbeidsreserve, geregistreerd en verborgen, is in 1980 bij extrapolatie belangrijker hoger dan nu is aangenomen door het CPB.

M. H. Droppert

Naschrift

De inmiddels gepubliceerde cijfers over 1976 vertonen geringe afwijkingen van de hier van het CPB overgenomen cijfers. Deze leiden niet tot andere conclusies en vragen dan zoals hierboven geformuleerd.

cijferde en een nota van het CPB (kamerstuk 11281, nr. 6), dat uitgaande van het rapport-De Vries uitkwam op een daling van de totale overheidsuitgaven voor het universitaire apparaat met 15%. Op grond van een benadering die onzes inziens, gezien de nu beschikbare gegevens en methoden van universitaire planning en allocatie, realistischer is dan die welke werd gevolgd in de beide genoemde rapporten, zullen wij het effect op de uitgaven nogmaals analyseren.

Computer-simulatie van de onderwijslast

Het model bestaat in feite uit twee onderdelen: het eerste berekent de aantallen ingeschreven studenten per jaar per studiefase, in het tweede deel wordt daaruit aan de hand van het onderwijsgebruik 1) de onderwijslast berekend. Per universitaire jaar is het aantal studenten, dat in een studiefase aanwezig is, afhankelijk van de oorspronkelijke omvang van de opeenvolgend aangekomen groepen studenten en het doorstromingspatroon. Dit laatste is afhankelijk van de gekozen overgangswaarschijnlijkheden van fase naar fase. Het tweede deel van het model berekent de totale student-afhankelijke onderwijslast, door de per fase aanwezige studenten, gewogen naar onderwijsgebruik, te vermenigvuldigen met de onderwijslast-per-student en ten slotte te sommeren over de fasen. Wij zullen nu het eerste deel van het model bespreken.

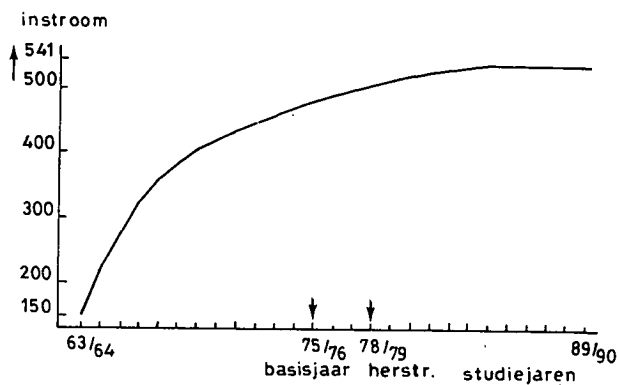
Uitgangspunt bij de berekeningen is geweest, dat de herstructurering zal leiden tot een studie met een 5-jarige cursusduur (1 jaar propaedeutische, 4 jaar doctoraal) en een toegestane inschrijvingsduur van 2 jaar extra, waarvan er één in de propaedeutische kan worden opgenomen. Wij hebben een 5-jarige cursusduur gehanteerd, omdat wij ervan uitgaan dat dit de algemene situatie zal worden. Voor de berekening van de aantallen studenten zijn wij ervan uitgegaan dat het aantal aankomende studenten een afnemende groei vertoont. Aan de hand van de nota *Hoger onderwijs in de toekomst* lijkt dit een realistisch uitgangspunt. In ons geval hebben wij aangenomen dat vanaf het basisjaar 1975/76 (drie jaar voor het jaar van de herstructurering) over een periode van vijftien jaar een groei van ruim 11% in het aantal nieuwe propaedeutische studenten zal optreden. In figuur 1 is de instroom per jaar weergegeven, zoals die in ons model is gehanteerd voor een „standaard”-faculteit.

Bij deze jaarlijkse instroom zal (zoals ook in de bedoeling van de wetgever heeft gelegen) het totale aantal ingeschreven

* De auteurs zijn resp. als psycholoog en als econoom verbonden aan het Bureau Onderzoek van Onderwijs van de Rijksuniversiteit te Leiden. (Een uitgebreider verslag van onze werkwijze en resultaten is onder de titel: *Numerieke en financiële gevolgen van de herstructurering in het W.O.*, als rapport nr. 17 gepubliceerd bij het Bureau Onderzoek van Onderwijs, Boerhaavelaan 2, Leiden (071) 14 83 33 tst. 5390).

1) Onderwijsgebruik is de mate, waarin de ingeschreven studenten aan het onderwijs deelnemen.

Figuur 1. Aantallen aankomende studenten per jaar

studenten vanaf het eerste jaar na de herstructurering achterblijven bij een voortzetting volgens het oude programma. Dit aantal studenten is afhankelijk van de keuze van numeriek rendement 2) en doorstroomtempo. De numerieke rendementen van het oude en nieuwe programma zijn verschillend gekozen, omdat wij veronderstellen dat het nieuwe programma op twee manieren afwijkt van het oude. In de eerste plaats wordt in het oude programma relatief weinig zorg besteed aan het vroegtijdig signaleren van ongeschiktheid van studenten voor de studie; in de nieuwe situatie wordt de selectie in de propaedeuse meer valide, zodat het gemiddelde niveau van de doctoraalstudenten hoger zal zijn dan thans. In de tweede plaats zal na herstructurering de studievoortgang gestimuleerd worden en zullen de studieprogramma's beter worden georganiseerd. Als resultaat van deze veranderingen worden doorstroming naar het doctoraalexamen en numeriek rendement bevorderd. Deze veronderstellingen

lijken ons in overeenstemming met de bedoelingen van de WHWO. In ons model slaagt volgens het oude programma 75% van de studenten voor de propaedeuse en haalt 59% het doctoraalexamen. Na de herstructurering zijn dat resp. 70% en 67%. De winst die door herstructurering gemaakt wordt, is, dat 8% meer studenten slagen. Dit gebeurt in een kortere periode (maximale inschrijvingsduur) en bovendien verdwijnen bijna alle studenten die uitvallen reeds in de beginfase uit het universitaire onderwijs.

In figuur 2 is de ontwikkeling van het aantal ingeschreven studenten in percentages van het basisjaar aangegeven. De gebroken lijn geeft de ontwikkeling weer die ontstaat bij invoering van het nieuwe programma. De getrokken lijn laat het effect zien van een ongewijzigd oud programma. Figuur 2 laat zien, dat na invoering van de geherstructureerde studie de ontwikkeling van het aantal ingeschreven studenten zal achterblijven bij de tendentie van het oude studieprogramma. Vier à vijf jaar na het begin van het nieuwe programma treedt echter een „bult” van ongeveer 5% op. Dit verschijnsel is een gevolg van de bevordering van de doorstroming en van het verhogen van het numeriek rendement: een groeiend aantal studenten bereikt de afstudeerfase via het nieuwe programma, terwijl nog tamelijk veel traag studerende studenten uit het oude programma aanwezig zijn. Wanneer deze laatste groep afgestudeerd raakt, vermindert het aantal ingeschreven studenten enigszins, totdat acht jaar na het invoeren van de nieuwe regeling een nieuwe normale situatie is bereikt.

Het opstuwende effect is gedurende enkele jaren vooral in de eindfase van de studie merkbaar en komt het scherpst tot uiting in figuur 3 waar de studentenaantallen voor ver-

2) Numeriek rendement is het percentage van de oorspronkelijke groep eerstejaarsstudenten, dat een propaedeutisch, kandidaats- of doctoraaldiploma behaalt.

Stadsgewest 's-Hertogenbosch

Het Stadsgewest 's-Hertogenbosch is een samenwerkingsverband van 14 Brabantse en 3 Gelderse gemeenten met tezamen 247.000 inwoners.

Binnen het secretariaat wordt voor de afdeling onderzoek en regionale planologie gevraagd een

(REGIONAAL) ECONOOM

met aantoonbare belangstelling/ervaring betreffende verschillende facetten van de regionale planologie.

De afdeling onderzoek en regionale planologie

- verricht onderzoek ten behoeve van het gewestelijk ontwikkelingsplan en het gewestelijk structuurplan (bevolking, woningmarkt, verkeer en vervoer, economische structuur enz.)
- coördineert de besluitvorming op bovengenoemde terreinen en assisteert het bestuur van het Stadsgewest hierbij o.m. in het vervullen van secretariaten van commissies en werkgroepen.
- toetst en begeleidt de feitelijke ontwikkelingen o.m. door het gewestelijk meerjarenplan woningbouw en de statistische documentatie.

Naast de afdeling onderzoek en regionale planologie kent het secretariaat van het Stadsgewest een afdeling algemene en bestuurlijke zaken alsmede een afdeling ruimtelijke ordening; met beide bestaat een intensieve samenwerking.

De functionaris zal zijn aandacht in het bijzonder moeten geven aan het opzetten en begeleiden van regionaal economisch onderzoek, het opstellen van adviezen inzake het regionaal economisch beleid en het zoeken naar mogelijkheden dit te effectueren.

Voor de goede vervulling van deze functie is een nauwe samenwerking met het team van onderzoekers van middelbaar en hoger niveau noodzakelijk.

Aanstelling kan plaatsvinden in de rang van hoofdcommissie (max. f 3.410,— + f 30,—).

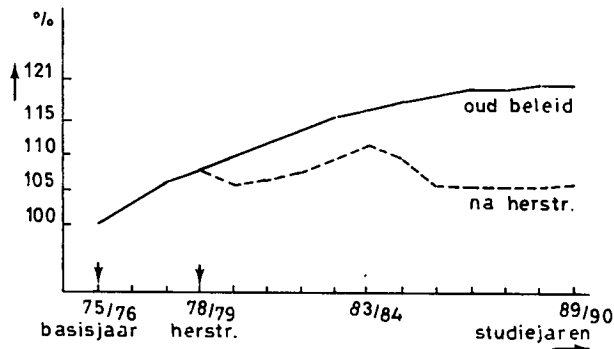
Een psycho-technisch onderzoek kan tot de selectieprocedure behoren.

Voor het personeel van het Stadsgewest geldt dezelfde rechtspositieregeling als voor het personeel in dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch.

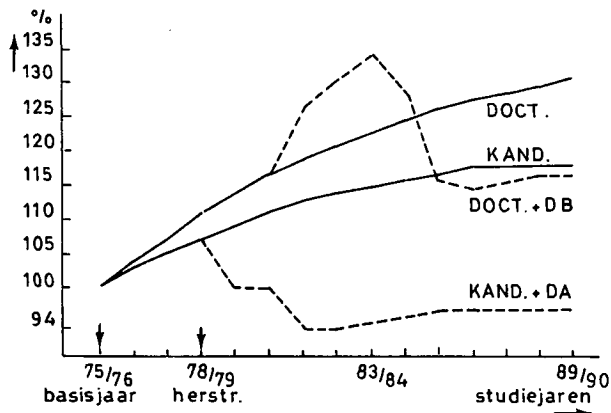
Telefonische inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij Drs. J. A. M. Rikken, hoofd van de afdeling onderzoek en regionale planologie, tel. 073-125381.

Sollicitaties dienen te worden gericht aan de voorzitter van het Stadsgewest 's-Hertogenbosch, Postbus 1279 te 's-Hertogenbosch.

Figuur 2. Ontwikkeling van het aantal ingeschreven studenten in percentages van het basisjaar

Figuur 3. Ontwikkeling van aantallen studenten in het eerste en tweede gedeelte van de doctoraalfase in percentages van het basisjaar

schillende studiefasen apart zijn voorgesteld. Het aantal ingeschreven in de afstudeerfase van de studie (doctoraal resp. DB 3) vertoont in de jaren tussen 1975/76 en 1983/84 een groei van 35%, dit is in vergelijking met een voortzetting volgens het oude programma een extra groei van 12%. In dezelfde periode groeit het jaarlijks aankomende aantal studenten met 10%. Bij het eerste gedeelte van het postpropaedeutisch onderwijs (kandidaats, resp. DA) verschuift het aantal ingeschreven na de herstructurering naar een lager niveau (94% van het basisjaar). De gegevens over het aantal propaedeutestudenten zijn hier weggelaten omdat er nauwelijks verschil tussen de twee alternatieve ontwikkelingen bestaat.

Vaste en variabele onderwijslast

Gegeven de ontwikkeling van de studentenaantallen per studiefase, kunnen wij nu het tweede deel van het model, de berekening van de onderwijslast, behandelen. De onderwijslast, die rust op de universitaire docenten, is te onderscheiden in een student-onafhankelijk deel (vgl. vaste kosten) en een student-afhankelijk deel (variabele kosten). De verhouding tussen beide componenten ligt bijvoorbeeld aan de Rijksuniversiteit Leiden tussen 1 : 1 en 1 : 3.

Dit onderscheid in een vaste en een variabele component is van essentieel belang bij analyse van de effecten van de onderwijsvraag (van studenten) op de kosten van het onderwijs. Dit geldt eens te meer omdat blijkt dat de student-afhankelijke onderwijslast sterk varieert per studiefase. Derhalve moeten de kosten van het onderwijs in termen van manuren worden bepaald door het aantal studenten per

studiefase te vermenigvuldigen met de onderwijslast-per-student van die betreffende studiefase en aan dit totaal de student-onafhankelijke onderwijslast toe te voegen. De werkgroep-De Vries voorspelt echter de kosten van het onderwijs ten onrechte door het aantal onderwijsvragende studenten te vermenigvuldigen met het historisch gemiddelde van de totale kosten per student.

In het vervolg van dit artikel wordt, tenzij anders aangeduid, de student-afhankelijke factor bedoeld, wanneer over onderwijslast wordt gesproken. Er is in het kader van dit artikel geen reden om te veronderstellen, dat na herstructurering de student-onafhankelijke onderwijslast zal afwijken van de huidige. In het model wordt deze factor buiten beschouwing gelaten.

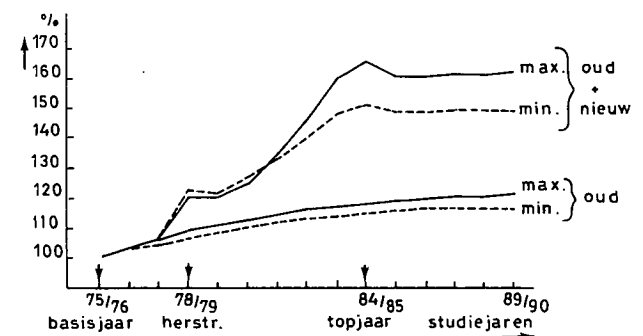
Toename onderwijslast

In het universitaire onderwijs zijn verschillende types studieprogramma's te herkennen. Het onderscheid uit zich in de mate van studiebegeleiding die de studenten in de verschillende fasen van hun studie wordt geboden. De onderwijslast per studiefase, die de begeleiding weerspiegelt, varieert daardoor sterk per type opleiding. Het gemeenschappelijke kenmerk van deze verschillende types is echter, dat het laatste gedeelte van de opleiding qua opzet relatief duur is. Dat betekent dat de in figuur 3 weergegeven plotselinge groei in het aantal studenten in de laatste studiefase zal leiden tot een explosieve groei van de onderwijslast.

Om de kwantitatieve consequenties van verschillende opleidingstypes aan te geven hebben wij een aantal representatieve voorbeelden uitgewerkt, die enigszins generaliserend ontleend zijn aan reële gegevens over opleidingen aan de RU-Leiden. Het meest gevoelig voor kostenstijging is het type opleiding met de meest intensieve studiebegeleiding in de afstudeerfase. Theoretisch is het type met de laagste onderwijslast in die fase het minst gevoelig. Die theoretische ondergrens wordt in de praktijk niet bereikt. Wij kennen er geen voorbeeld van aan de RU-Leiden. Het minimum aan kostenstijging wordt in de praktijk en in ons model bereikt bij een opleiding waar, door een tamelijk gelijkmatige verdeling, de onderwijslast in de laatste studiefase maar weinig hoger is dan in de rest van het studieprogramma.

Wij kunnen nu nog niet de werkelijke onderwijslast bepalen, omdat niet alle studenten altijd aan het onderwijs deelnemen. Wij moeten eerst de aanwezige studenten wegen naar onderwijsgebruik en vervolgens vermenigvuldigen met de onderwijslast-per-student. De grenzen van de ontwikkeling van de onderwijslast, met en zonder invoering van de herstructurering, worden geschetst in figuur 4. De conclusies

Figuur 4. Onderwijslast in % van het basisjaar

3) Na herstructurering heet het gehele postpropaedeutische programma „doctoraal”. Daarin zijn een eerste fase met algemeen onderwijs en een latere fase met een specialistische opleiding herkenbaar. Wij hebben die DA en DB genoemd.

die uit figuur 4 kunnen worden getrokken, zijn:

1. van het eerste tot en met het zevende jaar na invoering van de geherstructureerde studie treedt er een explosieve stijging van de onderwijslast op. De top loopt voor verschillende types opleiding uiteen van 36% tot 48% boven het niveau, dat bij een voortgezet oud beleid in die periode zou worden bereikt;
2. na het zevende jaar zet een daling in, waarna de onderwijslast zich in het achtste jaar stabiliseert op een niveau dat 33% tot 41% hoger ligt dan het geval zou zijn geweest bij handhaving van de huidige structuur;
3. voor alle opleidingstypes blijkt de onderwijslast sterk te gaan stijgen. Dit geldt ook voor het soort dat gekenmerkt wordt door relatief constante kosten per student over de studiefases (het type dat het dichtst bij het door de werkgroep-De Vries en het CPB gehanteerde model ligt).

Gevolgen voor overheidsuitgaven

Uitgaande van het rapport-De Vries becijferde het CPB een verlaging van de overheidsuitgaven ten behoeve van het universitaire apparaat van 15% ten gevolge van invoering van herstructurering met een 4-jarige cursusduur. Uit kamerstuk 11281 nr. 17, blz. 52 (1973) is af te leiden, dat bij een 5-jarige cursusduur deze besparing t.o.v. voortgezet oud beleid nihil wordt. Deze besparingspercentages zijn gelijk voor zowel het meest ongunstige jaar van de overgangssituatie als voor de situatie die ontstaat, zodra alleen studenten die volgens het nieuwe studieprogramma studeren, aanwezig zijn (normale situatie).

Het effect op de student-afhankelijke onderwijslast van herstructurering met 5-jarige cursusduur hebben wij beschreven. Door toevoeging van de student-onafhankelijke onderwijslast en op grond van schattingen uit de CPB-nota, kunnen wij de invloed op de nationale begroting voor het wetenschappelijk onderwijs voorspellen: in het meest ongunstige jaar van de overgangssituatie (1984/85) ligt het peil van de overheidsuitgaven 14% tot 27% hoger dan te verwachten zou zijn bij ongewijzigd beleid. Na het intreden van de normale situatie (1986) stabiliseert het uitgavenpeil zich op een niveau dat 13% tot 23% hoger ligt dan dat bij voortgezet oud beleid. De genoemde ondergrenzen gelden in de extreme situatie, dat alle opleidingen van het goedkoopste type zijn en bovendien een student-onafhankelijke en student-afhankelijke onderwijslast kennen met een verhouding van 1 : 1. De bovengrenzen gelden in het andere extreme geval, dat het gaat om het duurste type en een verhouding van respectievelijk 1 : 3. Generaliserend vanuit de proporties waarin alle soorten opleidingstypes voorkomen aan de RU-Leiden, is de verwachtingswaarde van de kostenstijging in het duurste jaar 21% en in de nieuwe normale situatie 19%.

Prestatiedwang.

Wij kunnen ons nu afvragen wat de oorzaken zijn van de gevonden verschillen tussen onze uitkomsten en die van beide andere rapporten. In de eerste plaats gaan het CPB en de werkgroep-De Vries uit van een 4-jarige cursusduur. Om een vergelijking te kunnen maken, moeten hun resultaten herwogen worden naar een 5-jarige cursus. Uit het antwoord van de minister op vragen uit de Tweede Kamer blijkt, dat de besparing van 15% daarbij volledig verdwijnt. Het verschil in financieel effect tussen beide methoden ligt dus in de orde van grootte van 19% in plaats van rond 34%. Twee factoren spelen bij die 19% hogere toename de belangrijkste rol:

1. door de docenten wordt meer begeleidingstijd aan de studenten gewijd. In de propaedeuse is dat ter bevordering

van de validiteit van de selectie en na de propaedeuse om het numeriek rendement en het doorstroomtempo te verhogen;

2. door het invoeren van een maximale inschrijvingsduur is een prestatiedwang geïntroduceerd. Het onderwijsgebruik zal erdoor worden geïntensiveerd. Studenten met een normale studievoortgang zullen meer van het onderwijsgebruik maken omdat het risico, dat verbonden is aan het zakken, groter is. Studenten die desondanks achter blijven zullen van de docent extra begeleidingsinspanning vergen omdat de doorstroming en het numeriek rendement moet worden bevorderd. Deze van studentwege opgewekte verhoging van de onderwijslast weegt in het model 3 à 4 maal zo zwaar als de door de docenten in het studieprogramma ingebouwde toename. De totale toename in de onderwijslast per student is in ons model op grond van beide factoren 37%.

Uitwegen

Uitgaande van de gevolgen van prestatiedwang zal het duidelijk zijn, dat het invoeren van een 4-jarige cursusduur een nog sterker escalerend effect op de onderwijslast zal uit oefenen dan bij een 5-jarige cursus al het geval is. De inschrijvingsduur wordt nog korter, het onderwijsgebruik en de druk op de docenten om extra te begeleiden worden dus nog groter. Als uitweg uit de problemen lijkt dit niet geslaagd.

In kamerstuk 11281 nr. 24, blz. 4 wordt gesteld, dat grotere differentiatie in studieprogramma's zou leiden tot beheersing van kosten en uitgaven. Dit is uitsluitend het geval wanneer bij een gelijk totaal aantal studenten de gemiddelde variabele kosten per student zoveel lager zouden worden (minder specialisatie), dat hierdoor de toename in de student-onafhankelijke kosten (meer studieprogramma's) minstens wordt gecompenseerd. Er zijn op dit moment geen gegevens voorhanden, die aannemelijk maken dat dit zich in meer dan enkele speciale gevallen zou voordoen. Een volgende mogelijkheid is het zodanig reduceren van het aantal studenten, dat de totale kosten op het huidige niveau blijven. Pas bij een selectie in de propaedeuse tot 50% blijkt, volgens onze berekeningen, de onderwijslast zich te stabiliseren op het huidige niveau. Deze mogelijkheid lijkt even onaanvaardbaar als de vorige, omdat één van de doelstellingen van de herstructurering, het verhogen van het numeriek rendement, wordt opgegeven. In de vierde plaats is het mogelijk de kostenstijging van het onderwijs te verhalen op het onderzoeksbudget. Dit is in strijd met het wezen van een universiteit en als zodanig onaanvaardbaar. Een vijfde mogelijkheid voor een oplossing is gelegen in verlaging van de begeleidingsgraad in het onderwijs of door het instellen van wachtlijsten. In beide gevallen wordt bevordering van de doorstroming als doelstelling van de herstructurering opgegeven. Eveneens niet erg realistisch lijkt ten slotte de mogelijkheid, docenten en studenten ertoe te brengen, anderhalf keer zo hard te gaan werken.

Drie soorten benaderingen zien wij, die wel naar een aanvaardbare oplossing toewerken:

1. cursussen kunnen worden verbeterd in de richting van efficiëntere kennisoverdracht. Het beschikbare potentieel aan onderwijskundige onderzoekers dwingt in dit geval tot temporisering, omdat per cursus een oplossing zal moeten worden gezocht;
2. docenten kunnen hun doceerstijl effectiever maken. Deze mogelijkheid wordt al op kleine schaal in de meeste universiteiten toegepast door middel van docententrainingen. Gebrek aan docententrainers dwingt ook hier tot temporisering;
3. de intrinsieke studiemotivatie van studenten kan worden bevorderd. Ook dit zal een langademige onderneming zijn, die bovendien niet onafhankelijk van de andere benaderingen gerealiseerd kan worden.

P. Vos
K. van der Drift

Consolidatiecriteria en jaarverslaggeving

DRS. MR. H. BECKMAN*

In dit artikel wordt onderzocht, hoe in de praktijk de wettelijke regeling aangaande het opnemen van deelnemingen in de verslaggeving van ondernemingen wordt toegepast. Door de bedrijven worden uiteenlopende criteria en verschillende consolidatietechnieken gehanteerd, hetgeen tot een te gunstige voorstelling van de gang van zaken in de verslaggeving zou kunnen leiden. Daarnaast handelen diverse ondernemingen in strijd met de wettelijke voorschriften. Meer uniformiteit zou wenselijk zijn.

Inleiding

Ondernemingen die onder titel 6 boek 2 BW vallen, zijn verplicht zo getrouw mogelijk alle inlichtingen over meerderheidsdeelnemingen die krachtens titel 6 vereist zijn te verstrekken. Aan deze verplichting kan worden voldaan door het opnemen van een geconsolideerde jaarrekening dan wel afzonderlijke of samengevoegde jaarrekeningen in de toelichting op de jaarrekening van de deelnemende onderneming 1).

Voor het in de consolidatie betrekken bestaan verschillende opvattingen. De bekendste opvatting gaat uit van een *financieel criterium* d.w.z. deelnemingen worden alleen in de consolidatie betrokken, indien het kapitaalbelang meer dan 50% bedraagt. Een tweede opvatting gaat uit van het *stemrecht-criterium* d.w.z. deelnemingen worden alleen in de consolidatie betrokken, indien de deelnemende onderneming meer dan 50% van het stemgerechtigd kapitaal bezit. Een derde opvatting legt het accent bij de *benoemingsrechten*, d.w.z. een deelneming wordt in de consolidatie betrokken, indien de deelnemende onderneming de meerderheid van het bestuur van de deelneming kan benoemen 2). Hiernaast komen nog opvattingen voor die elementen bevatten van de hier genoemde criteria.

De Nederlandse wetgeving hanteert expliciet het eerst besproken criterium als uitgangspunt alhoewel een andere uitleg zou kunnen worden verdedigd 3). De heersende opvatting is evenwel dat de wetgeving een zuiver financieel criterium aanlegt 4). Wel dient deze regeling als een minimum te worden opgevat in die zin dat ook deelnemingen van 50% of minder in de consolidatie mogen worden betrokken, indien dit dienstig is aan het doel van de jaarrekening. Het is evenwel niet toegestaan om de door de wet verlangde informatie over meer-dan-50%-deelnemingen weg te laten, indien zeggenschap ontbreekt 5).

Om enige indicatie te verkrijgen over de wijze waarop de wettelijke regeling in de verslaggevingspraktijk wordt toegepast zijn van 75 grote ondernemingen (zie bijlage), voorna-

melijk in de NV-vorm 6), de jaarverslagen over 1975 onderzocht 7). Hierbij is het onderzoek toegespitst op de vraag welke consolidatiecriteria zijn aangelegd alsmede op de vraag welke consolidatietechnieken zijn toegepast.

De te consolideren deelnemingen en uiteenzetting consolidatiecriteria.

Meerderheidsdeelnemingen en geconsolideerde deelnemingen

De door de wet verlangde informatie over meerderheidsdeelnemingen wordt niet alleen betrokken op directe meerderheidsdeelnemingen, maar ook op indirecte meerderheidsdeelnemingen. Het betreft hier deelnemingen waarvan de deelnemende onderneming de meerderheid bezit hetzij via een andere meerderheidsdeelneming hetzij samen met een andere deelneming. Ook hier kan men met betrekking tot de interpretatie de genoemde criteria hanteren. Aangezien de 75 jaarverslagen in het algemeen geen indicatie verschaffen over de interpretatie van het begrip *indirecte* deelneming, wordt hierna dit aspect buiten beschouwing gelaten.

Wat de omschrijving van het begrip meerderheidsdeelneming betreft, wordt in de onderzochte jaarverslagen een uiteenlopende woordkeus gebruikt. Men spreekt van meer-dan-50%-deelnemingen, van meer-dan-50%-belangen, van meer-dan-50%-participaties, van meer dan 50% van het kapitaal of kortweg van meerderheidsbelangen e.d. Deze terminologie is als zodanig multi-interpretabel, maar door ons opgevat als synoniem met meer-dan-50%-kapitaaldeelname, tenzij expliciet anders is gebleken.

*) De auteur is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de juridische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij dankt Prof. Dr. A. van Putten voor zijn opmerkingen.

1) Art. 319 boek 2 BW.

2) Deze drie standpunten worden ook aangetroffen in art. 2 van de ontwerp-richtlijn inzake de geconsolideerde jaarrekening, d.d. 4 mei 1976, *Publicatieblad EG*, 2 juni 1976.

3) IJsselmuiden, *Rechtspersonen*, titel 6, blz. 318.

4) Sanders, Groeneveld en Burgert, *De jaarrekening nieuwe stijl*, 2e druk blz. 170; beschouwingen, blz. III 93-3.

5) Alhoewel het een verdedigend standpunt lijkt, dat zulks niet noodzakelijk is, als het om tijdelijke belangen gaat (zie bijv. I.A.S., nr. 3, alinea 36) en als het, gelet op het doel van de jaarrekening, om belangen van te verwaarlozen betekenis gaat (zie art. 10, ontwerp zevende EG-richtlijn).

6) Onder deze ondernemingen zijn zeven coöperatieve verenigingen, een staatsbedrijf en vier besloten vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid begrepen.

7) De keuze van deze ondernemingen is in zekere zin willekeurig, maar betreft voornamelijk de grootste en middelgrote ondernemingen. Banken en verzekeringsmaatschappijen zijn hierbij niet in aanmerking genomen. Een opsomming van de gekozen ondernemingen is als bijlage toegevoegd.

Van de onderzochte jaarverslagen blijken 33 ondernemingen uitsluitend meer-dan-50%-deelnemingen in de consolidatie 8) te betrekken, terwijl daarnaast vier ondernemingen de grens bij 50% leggen. Voorts hanteren 34 ondernemingen aanvullende criteria of verleggen de financiële grens voor bepaalde deelnemingen om meer ondernemingen in de consolidatie te betrekken c.q. maken uitzonderingen of noemen aanvullende eisen om ondernemingen van de consolidatie uit te sluiten. Hierbij is niet altijd duidelijk welke criteria zijn gehanteerd. Eén onderneming bevat geen aanwijzing over het gehanteerde criterium, terwijl drie ondernemingen geen reden tot opneming van een geconsolideerde jaarrekening hebben.

Het blijkt derhalve dat een aanzienlijk aantal ondernemingen zich bij het in de consolidatie opnemen van deelnemingen niet beperkt tot meerderheidsdeelnemingen, zodat een uitzetting van de te hanteren consolidatiecriteria in de jaarrekening niet kan worden gemist en een verwijzing in de jaarrekening dat overeenkomstig het wettelijk voorschrift is gehandeld, als onvoldoende moet worden aangemerkt.

Uiteenzetting consolidatiecriteria

Ten aanzien van de uiteenzetting van de consolidatiecriteria kunnen in beginsel twee gedragslijnen worden onderscheiden. De eerste gedragslijn gaat uit van een *algemene formulering*, waaruit de handelwijzen met betrekking tot de aanwezige deelnemingen blijken alsmede met betrekking tot de in de toekomst te verwerven deelnemingen. De tweede gedragslijn beperkt zich tot een *opsomming van de deelnemingen* die in de consolidatie zijn betrokken. Nadeel van deze gedragslijn is, dat niet zonder meer blijkt, waarom bepaalde deelnemingen buiten de consolidatie worden gelaten, terwijl voorts niet duidelijk is hoe in de toekomst met nieuwe deelnemingen wordt gehandeld.

Van de onderzochte groep blijken 58 ondernemingen een algemene formulering voor de in de consolidatie op te nemen ondernemingen te gebruiken, zij het dat soms expliciet een uitzondering voor bepaalde belangen wordt gemaakt. Soms blijkt ook door raadpleging van de lijst van deelnemingen dat feitelijk enigszins anders is gehandeld. Voorts bevat één onderneming geen aanduiding omtrent de gevoerde gedragslijn terwijl 13 ondernemingen geen algemene formulering hanteren 9). Onder die laatste zijn ook begrepen de ondernemingen die vermelden dat 100%-deelnemingen worden geconsolideerd en klaarblijkelijk geen uitspraak over andere deelnemingen doen omdat deze deelnemingen ontbreken. Aan ten minste twee van deze 13 ondernemingen kan een zekere willekeur ten aanzien van de opneming in de consolidatie niet worden ontzegd.

Algemene formulering en consolidatiecriteria

Meer-dan-50%-deelnemingen

Van de 58 ondernemingen met een algemene formulering is nagegaan onder welke voorwaarden ondernemingen in de consolidatie worden betrokken, al dan niet onder het stellen van aanvullende eisen. Hierbij is onderscheiden naar de behandeling van meer-dan-50%-deelnemingen, 50%-deelnemingen en minder-dan-50%-deelnemingen.

	> 50%	50%	< 50%
Zonder aanvullende eisen	54	10	—
Met aanvullende eisen	4	10	5
	58	20	5

Tot de 54 ondernemingen die in ieder geval meer-dan-50%-deelnemingen opnemen, behoren twee ondernemingen

die tevens deelnemingen opnemen waarin het belang meer dan 50% van het stemgerechtigd kapitaal bedraagt en acht ondernemingen die om uiteenlopende redenen bepaalde meerderheidsdeelnemingen buiten beschouwing laten. Voorts is hieronder opgenomen één onderneming die voor consolidatie uitgaat van het criterium „overwegende zeggenschap”. Deze overwegende zeggenschap wordt aanwezig geacht bij meer dan 50% van het kapitaalbezit.

Van de vier ondernemingen die aanvullende eisen formuleren om meer-dan-50%-kapitaaldeelnemingen in de consolidatie te betrekken, kan worden gezegd dat deze in ieder geval in strijd met de wet handelen. De aangetroffen aanvullende eisen zijn: „en doorslaggevende invloed op het beleid”, „ten minste de directie over de deelneming wordt gevoerd” 10) „mits beleid van de moeder en de meerderheidsdeelneming is gecoördineerd”.

Buiten beschouwing gelaten meer-dan-50%-deelnemingen

Bij de acht ondernemingen die bepaalde meer-dan-50%-deelnemingen niet in de consolidatie opnemen, worden de volgende redenen aangetroffen:

- het betreft minder belangrijke buitenlandse deelnemingen;
- bepaalde buitenlandse belangen;
- specifiek karakter van bepaalde activiteiten;
- het voornemen om een belang tot 50% terug te brengen;
- het bijzondere karakter, gecombineerd met het bij overeenkomst ontbreken van zeggenschap.

Het weglaten van buitenlandse deelnemingen is niet strijdig met de Nederlandse bepalingen mits een afzonderlijke of samengevoegde jaarrekening van deze deelnemingen wordt opgenomen c.q. wordt gedeponneerd bij het Handelsregister. Aan deze voorschriften is door de betrokken ondernemingen voldaan met uitzondering van één onderneming. Bij deze onderneming kan met recht verdedigd worden dat geen sprake meer is van een deelneming, daar de betrokken deelneming onteigend is en alleen de onteigeningsvergoeding nog moet worden vastgesteld.

De andere gronden om deelnemingen buiten de consolidatie te laten, zijn in strijd met de wettelijke bepalingen. Indien een geconsolideerde jaarrekening wordt opgenomen, dan dienen daarin ten minste alle meer-dan-50%-deelnemingen te worden opgenomen. Het weglaten uit de consolidatie kan o.i. ook niet gecompenseerd worden door naast de geconsolideerde jaarrekening de afzonderlijke of samengevoegde jaarrekening van de buiten de consolidatie gelaten meerderheidsdeelnemingen op te nemen. De wettelijke bepaling spreekt immers over de geconsolideerde jaarrekening dan wel afzonderlijke of samengevoegde jaarrekeningen. Denkbaar is overigens een standpunt dat weglating van bepaalde meerderheidsdeelnemingen gerechtvaardigd is, indien opneming een verantwoorde oordeelsvorming over de financiële positie en het resultaat bemoeilijkt. In die omstandigheid dienen dan in ieder geval de afzonderlijke of samengevoegde jaarrekeningen te worden opgenomen.

Tot de deelnemingen die op de genoemde gronden door sommige ondernemingen zijn uitgezonderd, behoren deelnemingen in onroerend-goedmaatschappijen. Men neemt dan wel in de toelichting een *samengevoegde jaarrekening* op. Een andere onderneming sluit de deelnemingen in financieringsmaatschappijen uit, maar neemt hiervan wel een samengevoegde balans op. Het ontbreken van een samenge-

8) Hierbij dient consolidatie ruim te worden opgevat, zodat als een onderneming kiest voor opneming van een samengevoegde jaarrekening dit aan een geconsolideerde jaarrekening gelijk is gesteld. Slechts enkele ondernemingen handelen op deze wijze.

9) Een enkele maal bleek het onderscheid tussen de twee genoemde gedragslijnen moeilijk. In die situaties is een min of meer arbitraire keuze gemaakt.

10) Voor 100%-deelnemingen wordt deze eis niet gesteld.

voegde resultatenrekening is in ieder geval in strijd met de wet. Dat is ook het geval met de wel aangetroffen handelwijze om meerderheidsdeelnemingen in coöperatieve verenigingen buiten de consolidatie te laten zonder zelfs de afzonderlijke of samengevoegde jaarrekeningen op te nemen.

Het voornemen om een meerderheidsbelang van meer dan 50% af te stoten is in ieder geval geen toegestane grond om de betrokken deelneming buiten de consolidatie te laten. In dat geval is evenwel samen met een aantal 50%-deelnemingen — alle onroerend-goedmaatschappijen — een samengevoegde jaarrekening opgenomen. Bij dezelfde onderneming is ook de handelwijze aangetroffen om een 100%-deelneming, zijnde een Pensioen-NV, i.v.m. het bijzondere met de stichtingsvorm overeenkomende karakter van zeggenschap buiten de consolidatie te laten. Een afzonderlijke jaarrekening is daarvan niet in de toelichting opgenomen.

50%-deelnemingen

Strikt genomen is opnemning van deze deelnemingen in de consolidatie niet vereist, alhoewel de algemene bepalingen van de jaarrekeningsvoorschriften hiertoe zouden kunnen nopen. Uit het overzicht blijkt dat 10 ondernemingen zonder meer deze gedragslijn volgen, zij het dat een onderneming zonder nadere motivering voor een bepaalde deelneming een uitzondering maakt. Bij de overige 10 ondernemingen worden o.m. de volgende aanvullende eisen aangehouden:

- aandelen + beslissende invloed op benoeming bestuursmeerderheid;
- 50% + bij overeenkomst overwegende beleidsinvloed;
- 50% + gelijke invloed als gezamenlijke partners;
- 50% + aansluiting van activiteiten op die van de moeder;
- 50% + directie over deelnemingen;
- 50% + invloed beleid en aandeel financiering in overeenstemming met deelneming en activiteiten die op die van de overige werkmaatschappijen aansluiten;
- ondernemingen + belangrijke invloed op het beleid;
- 50% + koopoptie op verwerving van meer aandelen.

Een van deze ondernemingen neemt tevens deelnemingen op, waarmee zij een belangrijke invloed op het beleid uitoefent via een 49% deelneming. Dezelfde onderneming neemt onder haar meerderheidsbelangen blijkens de lijst van geconsolideerde ondernemingen tevens enige 50%-deelnemingen — en zelfs een lagere deelneming — op zonder dat aanvullende eisen worden gesteld. Buiten de hier genoemde 20 ondernemingen blijken er nog twee ondernemingen te zijn die incidenteel bepaalde 50%-deelnemingen opnemen. Een onderneming motiveert dit door de toevoeging „gezien het relatief grote belang”. De andere onderneming neemt een bepaald buitenlands belang van 50% op (11).

Minder dan 50%-deelnemingen

De zes ondernemingen die tevens minder-dan-50%-deelnemingen in de consolidatie opnemen, stellen alle aanvullende eisen. Deze eisen betreffen o.m.:

- aandelen + beslissende benoeming bestuursmeerderheid;
- aandelen + bij overeenkomst overwegende beleidsinvloed;
- aandelen + gelijke invloed als overige partners gezamenlijk;
- ondernemingen + belangrijke invloed op het beleid.

Een van deze ondernemingen neemt op incidentele basis ook een minderheidsdeelneming op zonder het stellen van een aanvullende eis.

Naast deze zes ondernemingen blijken twee ondernemingen, die beide het criterium vanaf 50% consolidatie hanteeren, op incidentele basis minder-dan-50%-deelnemingen in de consolidatie te betrekken. Een onderneming vermeldt

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU

W. STEMMER & Zn. B.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven.

Wij leveren ook:

notulen van directie- en aandeelhoudersvergaderingen

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

expliciet dat een 25%-deelneming in de consolidatie wordt betrokken, zonder motivering. Bij de andere onderneming blijkt dit alleen door raadpleging van de lijst van deelnemingen.

Overige ondernemingen en consolidatiecriteria

Van de 14 ondernemingen die geen algemene gedragslijn aangeven, bevat één onderneming geen enkele indicatie over de gehanteerde gedragslijn. Twee ondernemingen vermelden de in de geconsolideerde jaarrekening opgenomen deelnemingen, waarbij blijkt dat in ieder geval enige meerderheidsdeelnemingen (w.o. in coöperatieve verenigingen) niet in de consolidatie zijn betrokken, zonder enige toelichting, terwijl voorts opnemning van de afzonderlijke jaarrekeningen achterwege is gelaten.

Bij de overige ondernemingen blijkt het doorgaans om (nagenoeg) 100%-deelnemingen te gaan, soms onder de toevoeging dat 50%- of lagere deelnemingen niet geconsolideerd worden. Van twee ondernemingen blijkt in ieder geval dat 50%-deelnemingen mede in de consolidatie zijn betrokken. Een onderneming betreft hierbij ook minderheidsdeelnemingen. Een andere onderneming neemt de 100%-deelnemingen in de geconsolideerde balans op, maar sluit één van deze deelnemingen in de geconsolideerde resultatenrekening uit, zonder opnemning van de afzonderlijke resultatenrekening. Ook bij een andere onderneming wordt een verschil tussen de opnemning in de geconsolideerde balans en resultatenrekening gemaakt, althans de toelichting geeft alle aanleiding om aan te nemen dat in de geconsolideerde balans meer deelnemingen zijn begrepen. Dergelijke handelwijzen zijn in ieder geval strijdig met de wet.

Consolidatietechniek

Consolidatietechnieken

Naast de consolidatiecriteria behoren tot de consolidatiegrondslagen ook de consolidatietechnieken. Hierbij wordt onderscheiden in de integrale consolidatietechniek en de proportionele techniek. Bij de eerste techniek worden de activa en passiva, evenals de resultaten van de deelnemingen, voor 100% samengevoegd met die van de deelnemende onderneming, waarbij evt. belangen van derden overeenkomstig hun evenredig aandeel als minderheidsbelang onder de passiva in de concernbalans worden verantwoord en waarbij het aan deze belangen toekomende evenredig winstaandeel als aftrekpost in de geconsolideerde resultatenrekening wordt

11) Andere 50%-belangen komen bij deze onderneming niet voor.

verantwoord 12). Bij de tweede techniek worden de activa en passiva evenals het resultaat overeenkomstig het evenredige aandeel van de deelnemende onderneming in de geconsolideerde jaarrekening opgenomen. Bij beide technieken worden in beginsel „inter-company”-posten geëlimineerd.

Van de onderzochte jaarrekeningen zijn de aangetroffen technieken verdeeld over ondernemingen die uitsluitend integraal consolideren, die uitsluitend proportioneel consolideren en die beide technieken toepassen. De verdeling blijkt uit de volgende tabel:

uitsluitend integraal	57
beide technieken	13
uitsluitend proportioneel	2
	<hr/> 72

Slechts twee ondernemingen blijken de proportionele techniek uitsluitend toe te passen. Een van deze ondernemingen legt de grens bij meer-dan-50%-deelnemingen. De andere onderneming hanteert als gedragslijn dat alle 50%-of-meer-deelnemingen in de consolidatie worden betrokken, maar neemt hierbij bovendien één deelneming van 25% op in verband met het relatief grote belang.

De proportionele consolidatietechniek wordt doorgaans maatschappelijk als niet aanvaardbaar beschouwd, omdat daarbij geen juist inzicht in de liquiditeit, solvabiliteit en rentabiliteit van het concern wordt verstrekt. Slechts in het kader van joint-venture-verhoudingen wordt thans deze consolidatietechniek in toenemende mate aanbevolen 13).

Proportionele techniek en 50%-deelnemingen

Van de 13 ondernemingen die voor 50%-deelnemingen de proportionele techniek hanteren, stellen zes ondernemingen geen aanvullende eisen. Een van deze ondernemingen neemt onder de 50%-deelnemingen — zonder dat expliciet te vermelden — een 46%-deelneming op. Vier ondernemingen stellen additionele eisen voor opnemings in de consolidatie. Een van deze ondernemingen formuleert haar eisen zodanig dat ook minder-dan-50%-deelnemingen hieronder vallen. De aangetroffen eisen zijn:

- 50% + gelijke invloed als gezamenlijke partners;
- 50% + aansluiting op activiteiten moeder;
- 50% of minder + gelijke invloed als gezamenlijke partners;
- 50% + beleidsinvloed en financieringsaandeel in overeenstemming met de kapitaaldeelname en activiteiten sluiten aan op die van de overige werkmaatschappijen.

Drie ondernemingen passen alleen voor bepaalde belangen deze techniek toe. In één geval wordt een specifiek buitenlands belang van 50% in de consolidatie betrokken. Een andere onderneming neemt een bepaalde 50%-deelneming in verband met het relatief grote belang op. De derde onderneming neemt een indirect belang — dat zij via een 100% dochter bezit — van 50% voor 50% in de consolidatie op, aangezien hier sprake is van een joint venture.

Integrale techniek en 50%-deelnemingen

Twaalf ondernemingen hanteren voor 50%-deelnemingen de integrale techniek. Vijf ondernemingen stellen hierbij geen aanvullende eisen, zij het dat een onderneming om niet genoemde reden één 50%-deelneming uitsluit. De overige zeven ondernemingen stellen aanvullende eisen; hiervan neemt één onderneming sommige 50%-kapitaalbelangen (en ook wel minder) ook zonder aanvullende eisen op. De aangetroffen eisen zijn:

- aandelenbezit + beslissende invloed benoeming bestuursmeerderheid;
- ondernemingen waarop een belangrijke invloed op het beleid kan worden uitgeoefend;

- 50% (of minder) + bij overeenkomst overwegende invloed op het beleid;
- 50% met koopoptie op meer aandelen;
- 50% + gelijke invloed als gezamenlijke partners, alsmede bij minder dan 50%, bij overeenkomst overwegende invloed op het beleid;
- (ten minste) 50% + directie over de deelneming.

Van deze zeven ondernemingen nemen vijf ondernemingen ook minder-dan-50%-deelnemingen integraal in de consolidatie op, zij het onder het stellen van aanvullende eisen.

Opvallend is dat bepaalde aanvullende eisen bij de ene onderneming tot de proportionele techniek leiden, in andere gevallen tot de integrale techniek. Hieronder is één onderneming die het criterium *50% of minder + bij overeenkomst overwegende beleidsinvloed* hanteert om tot integrale consolidatie te besluiten en die het criterium *50% + gelijke invloed als gezamenlijke partners* hanteert om tot proportionele consolidatie te besluiten.

Afsluitende opmerkingen

Uit het onderzoek blijkt een duidelijke tendens dat het wettelijke criterium voor consolidatie bij een kapitaaldeelname van meer dan 50% ruim wordt geïnterpreteerd. In een aantal gevallen worden ook 50%- of lagere deelnemingen in de consolidatie betrokken, veelal onder het stellen van aanvullende eisen die doorgaans op een of andere wijze met zeggenschap te maken hebben. Het incorporeren van zeggenschap als element bij de consolidatie is heden ten dage een steeds sterker wordende tendens. Duidelijke voorbeelden worden gevonden in het EG-ontwerp 7e richtlijn over de geconsolideerde jaarrekening en in de internationale accountantsstandaard over de geconsolideerde jaarrekening 14).

De wijze waarop deze zeggenschapselementen in de onderzochte verslaggevingspraktijk naar voren komen is evenwel niet bevredigend. De hierbij gehanteerde criteria doen enerzijds enigszins willekeurig aan en leiden anderzijds — ondanks gelijklopende formuleringen — tot de toepassing van verschillende consolidatietechnieken. Potentieel is hierbij het gevaar aanwezig dat uitbreiding van de elementen, die tot consolidatie leiden tot een te gunstige voorstelling van de gang van zaken leiden, zij het dat de wakende taak van de registeraccountant hieraan enige tegendruk geeft.

Geconstateerd moet evenwel worden, dat diverse ondernemingen duidelijk in strijd met de wettelijke voorschriften handelen, terwijl daarnaast de *vermelde* consolidatiecriteria niet altijd in overeenstemming met de *gehanteerde* criteria zijn. Dit betreft slechts een beperkt aantal ondernemingen. Daarnaast blijft de vraag of de wel aangetroffen handelwijze om naast de geconsolideerde jaarrekening tevens een samengevoegde jaarrekening voor niet in de consolidatie begrepen meerderheidsdeelnemingen op te nemen in overeenstemming is met de wet.

Kennisgeving van de onderzochte jaarrekeningen doet wel de wens naar voren komen dat een algemeen kader voor de toe te passen criteria en technieken wordt gecreëerd. Een Beschouwing van de Commissies Jaarverslaggeving zou in deze welkom zijn 15).

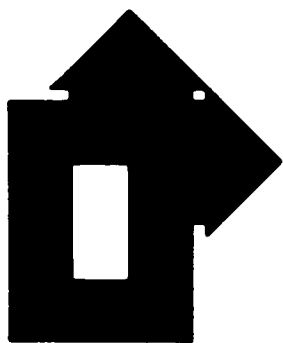
H. Beckman

12) Indien geen geconsolideerde jaarrekening wordt opgenomen, maar een samengevoegde jaarrekening, dan worden de in de consolidatie te betrekken ondernemingen exclusief de moeder geconsolideerd.

13) Zie ook ontwerp zevende richtlijn inzake de geconsolideerde jaarrekening: art. 18.

14) Ontwerp zevende EG-richtlijn inzake de geconsolideerde jaarrekening alsmede de Internationale Accountantsstandaard nr. 3 d.d. juni 1976.

15) Publikaties van de Commissies Jaarverslaggeving van de werkgemers- en werknemersorganisaties alsmede van het Nederlands Instituut van Registeraccountants.

Breuk in de Nederlandse arbeidsverhoudingen nog lang niet geheeld

A. F. VAN ZWEEDEN

De stakingen van 1977 zullen misschien eens te boek worden gesteld als een breekpunt in de Nederlandse arbeidsverhoudingen. De overwinning die de vakbeweging uit het vuur heeft gesleept in een dramatisch weekeinde waarin de gebeurtenissen een overrompelende wending namen, valt niet zozeer in materiële voordelen uit te drukken. De balans van de machtsverhoudingen is in deze, duidelijk door de werkgevers gewilde, krachtmeting naar de werknemers doorgeslagen. Zij hebben de verenigde aanval van de werkgevers op het loonsysteem afgeslagen en een opening geforceerd in de besluitvorming over investeringen en winstbestemming. De balans van materiële winsten en verliezen is vrijwel in evenwicht gebleven, maar dat hebben de werkgevers aan minister Boersma te danken, die hun concessie op het punt van de automatische prijscompensatie in 1977 mogelijk maakte door f. 500 mln. beschikbaar te stellen voor verlaging van sociale werkgeverspremies. Een ander winstpunt voor de werkgevers is, dat de compensatie aan het eind van het jaar ter discussie kan worden gesteld als de economische ontwikkeling mocht afwijken van de veronderstellingen waarmee zij bereid zijn met de werknemers in zee te gaan.

De strijd om de initiële arbeidsvoor-

waardenverbetering kon in het „open gesprek” niet worden beslecht. Beide partijen vonden dat er nog iets moest overblijven om over te onderhandelen. Nu de werknemers de buit van de volledige prijscompensatie voor 1977 binnen hadden, bleef alleen de loonsverhoging boven de prijscompensatie over om variaties per bedrijfstak mogelijk te maken. Het verschil tussen werkgevers en vakbonden was, dat de eersten die variaties wilden beperken binnen een „bandbreedte” van nul tot één %, en de tweede binnen een marge van maximaal 2%. Dat het hier een verschil betrof, dat in reële termen uitgedrukt, nog maar om tienden van procenten ging, was minder relevant dan het feit dat de vakbeweging die marge nodig had om ook andere verlangens dan loonsverhoging te kunnen verzilveren. In de eisenpakketten van de vakbonden kwamen immers punten voor als verkorting van de arbeidstijd in het bijzonder ook voor oudere werknemers, verbetering van pensioenen, verlenging van vakanties.

Het arbeidsconflict van 1977 werd aanvankelijk gekenmerkt door een grote eensgezindheid van de werkgevers. Zij waren in november 1976 de onderhandelingen ingegaan met een gemeenschappelijk pakket van arbeidsvoorwaarden dat gebaseerd was op een totaal voor materiële verbeteringen beschik-

bare ruimte van 3,5 procent. Op deze „ruimte-formule” hadden de ondernemers in industrie, midden- en kleinbedrijf en landbouw elkaar kunnen vinden. Dat gemeenschappelijke front tegen de vakbeweging was noodzakelijk om een eind te maken aan een systeem van automatismen dat de rendementen van sterke en zwakke ondernemingen aantastte. De ondernemers gingen met een eigen gecoördineerd loonbeleid in de aanval tegen de gecoördineerde loonpolitiek van de vakbonden, die in alle sectoren uniforme eisen stellen, gebaseerd op de gemiddelde produktiviteitsstijging. De nieuwe ruimteformule van de werkgevers ging niet uit van wat gemiddeld in het bedrijfsleven mogelijk is, maar van het vooropgezette doel om de stijging van de arbeidskosten ten minste twee of drie punten bij de gemiddelde produktiviteitsstijging te doen achterblijven en de arbeidsinkomensquote in alle sectoren terug te drukken. Deze strategie vereiste een ongewone solidariteit van de ondernemers die er zich terdege van bewust waren dat zij hiermee regelrecht op een conflict aanstuurden. Hun hoop op steun van de overheid werd al in de eerste fase van de onderhandelingen op centraal niveau in de grond geboord, omdat het kabinet te verstaan gaf dat beide uitgangspunten voor het arbeidsvoorwaardenbeleid

Bijlage

ACF Holding NV; NV Ahold; AKZO NV; Ballast-Nedam Groep NV; BAM Holding NV; NV Borsumij Wehry; Bos Kalis Westminster Group NV; Bührmann-Tetterode NV; Cebeco Handelsraad GA; Cehave NV; Coöperatieve Melkcentrale GA (CMC); Coöperatieve Melkproduktbedrijven „Domo-Bedum” GA; Coöperatieve Vereniging Suiker Unie UA; NV Deli Maatschappij; Van Doorne's Bedrijfswagenfabriek DAF BV; NV DSM; De Erven de Wed. J. van Nelle NV; Ford Nederland NV; Friesche Coöperatieve zuivelexport Vereniging (Frico); Furness NV; Gamma Holding NV; NV Gemeenschappelijk Bezit VRG-Papier; Gist Brocades NV; Hagemeyer NV; NV Heidemaatschappij Beheer; Heineken NV; NV Holdingmaatschappij De Telegraaf; Holland-Amerika Lijn Holding NV; Hollandsche Betongroep NV; NV Industriële Handelscombinatie Holland; Internatio-Müller NV; Kluwer NV; KNSM Group NV; Koninklijke Adriaan Volker Groep BV; NV Koninklijke Bijenkorf Beheer KBB; NV Koninklijke Distilleerderijen Erven Lucas Bols; Koninklijke Luchtvaartmaatschappij NV; Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken NV; Koninklijke

Nederlandse Papierfabriek NV; NV Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij; Koninklijke Scholten-Honig NV; Koninklijke Textiel Fabrieken Nijverdal Ten Cate NV; Koninklijke Wessanen NV; Maatschappij van Berkel's Patent NV; Macintosh Confectie NV; NV Meelfabrieken der Nederlandse Bakkerij Meneba; Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale GA; NV Nederlandse Gasunie; NV Nederlandse Scheepvaart Unie; Nederlandse Dagbladunie NV; NV Nederlandse Spoorwegen; Océ-Van der Grinten NV; Ogem Holding NV; Phs. Van Ommeren NV; Pakhoed Holding NV; Papierfabrieken Van Gelder & Zonen NV; NV Philips Gloeiampfabrieken; Rijn-Schelde-Verolme Machinefabrieken en Scheepwerven NV; Samenwerkende Electronische Fabrieken Holec NV; NV Gebr. D. Schuitema; SHV Holdings NV; Staatsbedrijf der PTT; Stevingroep NV; Thomassen & Drijver - Verblifa NV; Thyssen-Bornemisza NV; NV Uitgeversmaatschappij Elsevier; Unilever NV; NV Verenigd Bezit van Aandelen, Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven NV; Verenigde Coöperatieve Melkindustrie Coberco GA; Verenigde Bedrijven Bredero NV; Verenigde Bedrijven Wilma BV; Verenigde HVA-Maatschappijen NV; Verenigde Machinefabrieken Stork NV; NV Verenigde NBM-bedrijven; Zuid-Nederlandse Melkindustrie (DMV) BV.

overeenkwamen met de doelstellingen van het regeringsbeleid en dat partijen maar in vrije onderhandelingen moesten uitmaken wat het resultaat zou zijn.

De eensgezindheid van de werkgevers werd al in de eerste week van de stakingen zwaar op de proef gesteld. De werkgevers hadden de stakingsbereidheid van de werknemers verkeerd getaxeerd. Maar erger nog dan onderschatting van de tegenpartij is, dat de werkgevers onvoldoende hebben gevoeld wat voor ressentiment zij met hun harde opstelling bij de werknemers zouden wakker roepen.

Wanneer er nu sprake is van een breuk in de arbeidsverhoudingen, dan moet de oorzaak worden gezocht bij de schade die de ingrijpende veranderingen in de technologie en organisatie van de produktie hebben aangericht. Werknemers, en zeker niet alleen de handarbeiders, maar ook de beampten en het hoger personeel, worden als machineonderdelen behandeld die even snel worden afgeschreven en afgedankt als verouderde apparatuur. Het gemak waarmee arbeid wordt uitgestoten en met mensen wordt omgegaan, heeft spanningen opgeroepen die eens tot ontlading moesten komen. Het zijn geen verouderde tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid die tot een nieuwe klassenstrijd leiden. Deze oude

tegenstellingen hebben een nieuwe dimensie gekregen door de kapitaalconcentraties en de internationalisatie van het kapitaal bij de multinationale ondernemingen.

Het is een illusie te menen dat deze tegenstellingen kunnen worden toegekeerd door technocratische of bureaucratische oplossingen, zoals de geleide loonpolitiek waar socialistische economen als Van den Doel voorstander van zijn. De automatische prijscompensatie die tot symbool van het machtsconflict werd verheven, kan dan nog zo verwerpelijk zijn (in deze rubriek heb ik eerder op de economische nadelen van dit automatisme gewezen), voor de loontrekenden betekent dit mechanisme een zekere bescherming tegen de prijspolitiek op een markt die beheerst wordt door oligopolies en monopolies (ook van de overheid). De prijscompensatie past in een markteconomie met monopolistische, c.q. oligopolistische mededinging, de geleide loonpolitiek in een planningsysteem waarin de essentiële economische beslissingen door de overheid worden gecontroleerd.

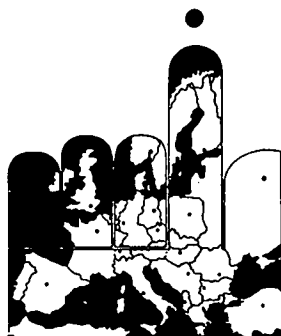
De ondernemers wilden naar een systeem van loonvorming waarbij door uitschakeling van de automatische indexering, de marktkrachten weer de doorslag zouden geven. In een situatie waarin het

aanbod van arbeidskrachten de vraag verre overtreft zou dan de reële loonvoet aanzienlijk naar beneden kunnen worden bijgesteld. Zo een confrontatie van vraag en aanbod met als uitkomst een lagere prijs voor de arbeid, is alleen aanvaardbaar als tegen die lagere prijs ook meer arbeid wordt ingeschakeld. Door de overheersende positie van het kapitaal, dat door besparing op arbeid steeds winstgevender wordt, is dit marktautomatisme niet bij voorbaat verzekerd. Compensatie van verlies van arbeidsplaatsen door creatie van werkgelegenheid in andere sectoren wordt namelijk verhinderd door een andere factor, de concentratie van de industriële produktie en in grote sectoren van de distributie en dienstverlening.

De beste uitkomst van het arbeidsconflict 1977 zou zijn dat de werknemers meer invloed krijgen op de beschikkingsmacht over de winsten en het kapitaal. In een nog steeds sterk op de markt georiënteerde economie als de onze, zie ik nog niet dat de werknemers die invloed anders kunnen verkrijgen dan door middel van collectieve onderhandelingen en arbeidsplaatsen- of investeringsovereenkomsten, waarbij looneisen worden gebruikt als hefboom om immateriële verlangens af te dwingen.

A. F. van Zweeden

Europa-bladwijzer

Literatuurkroniek

DRS. E. A. MANGÉ*

L. G. Franko: The European multinationals. A renewed challenge to American and British big business. Harper & Row, New York, 1976, 276 blz., £ 7.50.

Over het fenomeen MNO verscheen reeds een massa literatuur. Veelal wordt het als een typisch Amerikaans verschijnsel beschreven waardoor, met uitzondering van de Britse ondernemingen, de Europese MNO's stiefmoederlijk behandeld worden. Bovendien gaat de relatief weinig omvangrijke specifiek Europees gerichte literatuur dan vaak nog over hetzij de Amerikaanse ondernemingen in Europa, hetzij het MNO-verschijnsel in een bepaald Europees land. Al te veel wordt over het hoofd gezien dat vele MNO's van Europese oorsprong waren of zijn. Meer nog, dat

de Europese ondernemingen aan de basis liggen van het verschijnsel: ze zijn ontstaan nadat het eerste industrialisatieproces in de Westeuropese landen zich had voltrokken en, om dimensieredenen, nieuwe afzet- of grondstoffenmarkten moesten worden aangeboord.

Dit is in een notedop het thema van het boek van Franko. Hij behandelt dit aan de hand van gegevens van 85 van de belangrijkste Westeuropese MNO's, waarbij de Nederlandse Akzo, Philips en Unilever. West-Europa wordt bovendien „continental” gedefinieerd: de Britse MNO's komen — samen met hun Amerikaanse collega's — enkel ter sprake als vergelijkingsmateriaal. Terecht: op dit gebied geldt meer dan ooit *les Anglo-Saxons et les autres* (waarbij De Gaulle met *les autres* een beperkt

aantal Westeuropese landen bedoelde). Immers, op grond van zorgvuldig en moeizaam bijeengebracht cijfermateriaal toont Franko de gelijkenissen tussen de Anglo-Saksische en Europese ondernemingen duidelijk aan, maar meer nog de eigen identiteit van de Europese MNO's. Het boek is aan te raden zowel voor de geïnteresseerden in het MNO-verschijnsel als voor belangstellenden in de industriële geschiedenis van West-Europa.

P. Gonschior: Hemmnisse bei der Koordination nationaler Konjunkturpolitiken in den Europäischen Gemein-

* Deze rubriek wordt verzorgd door het Europa-Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden.

schaffen. Internationale Kooperation nr. 17, Nomos, Baden-Baden, 1976, 257 blz., DM. 45.

Zonder twijfel een actueel boek! De auteur stelt zich de vraag waarom de lidstaten coördinatie van hun economisch beleid niet hebben gebruikt als instrument van een gemeenschappelijke conjunctuurpolitiek, niettegenstaande de bepalingen ter zake in het Verdrag van Rome. Het feit dat de conjuncturele beweging in de lidstaten niet parallel en soms zelfs tegengesteld verloopt, is op zich zelf al een belangrijke hinderpaal, maar belangrijke hindernissen vloeien ook voort uit de opvattingen over het nationale economische beleid, omdat hierdoor verschillen ontstaan inzake de aanwending van zowel conjuncturele als structurele instrumenten.

De auteur legt veel nadruk op de invloed die uitgaat van de z.g. „Ordnungspolitik“. Ook gaat hij dieper in op het probleem van de optimale bevoegdheidsverdeling, in concreto, de actiemogelijkheden tussen de diverse nationale beleidsinstellingen. Een gemeenschappelijk conjunctuurbeleid vereist in eerste instantie coördinatie tussen de lidstaten van de doeleinden van de economische politiek en van hun rangorde.

Ten slotte gaat Gonschior ook in op de vraag of de voortschrijdende integratie de coördinatiehindernissen al dan niet stelselmatig kan verminderen. Zijn conclusies zijn vrij pessimistisch voor de toekomst van een gemeenschappelijk conjunctuurbeleid.

Deze diepgaande studie van een meer dan ooit actueel probleem bevat ook een uitgebreide, doch selectieve literatuurlijst, maar spijtig genoeg geen registers.

R. Triffin, R. Aron, R. Barre, R. Ewalenko: L'Europe des crisis. Bibliothèque de la Fondation Paul-Henri Spaak, Bruylant, 1976, 171 blz.

Dit werk bundelt de eerste collegecyclus (november 1974-oktober 1975) die gehouden werd in het kader van de „Chair Paul-Henri Spaak“ aan het Instituut voor Europese Studiën van de Université Libre de Bruxelles.

R. Triffin, de Belgische Amerikaan die in zekere zin de schepper van de Special Drawing Rights kan worden genoemd, sprak de inaugurale rede uit, met als thema „L'Europe face à la crise du système monétaire international“. Zoals uit zijn jongste geschriften blijkt, zonder twijfel een onderwerp dat Triffin nauw aan het hart ligt. Hij herhaalt dan ook zijn bekende verklaringen van de oorzaken van het ineenstorten van het internationale monetaire systeem en de inflatoire gevolgen ervan. Ook zijn voorgestelde oplossing, logisch en wetenschappelijk verantwoord, is reeds meer dan genoeg bekend. Toch gaat hij o.i.

te ver als hij, zij het bij monde van Giscard d'Estaing, stelt dat technisch de oplossing voor de internationale monetaire problemen voorhanden is, maar enkel politieke verdeeldheid en onwil belet deze te verwezenlijken. Ook op wetenschappelijk vlak bestaan grondige meningsverschillen. Bovendien is het al te gemakkelijk, maar weinig realistisch, economie en politiek te scheiden.

In een tweede lezing wijdt hij zijn aandacht aan de monetaire problemen van de Europese Gemeenschap. Er is, aldus Triffin, slechts één oplossing: de creatie van een Europees valutagebied, dat niet alleen de internationale situatie naar stabiliteit zou stuwen, maar bovendien noodzakelijk is om de Europese desintegratie te stoppen. Vervolgens gaat hij in op een aantal essentiële problemen die moeten worden opgelost om een dergelijke monetaire zone te kunnen scheppen. Deze zijn: herziening van de omvang en de voorwaarden van de wederzijdse monetaire steun, herziening van het slangakkoord en uitbreiding van de functie van de Europese reken-eenheid tot ruil- en interventiemunt.

In zijn eerste college „L'Europe face à la crise des sociétés industrielles“, stelt R. Aron zich de vraag of we sinds mei 1968 van een „beschavingscrisis“ kunnen spreken. Hij meent van niet. Volgens hem is onze industriële maatschappij op natuurlijke wijze geëvolueerd naar een fase van zelfkritiek. Bovendien is hij van oordeel dat de argumenten die in 1968 werden gehanteerd, vals waren. Zowel de crisis in de economische wetenschappen als de energiecrisis is o.i. nogal kunstmatig bij de rode lijn in het verhaal betrokken.

In zijn tweede lezing analyseert Aron de positie van West-Europa tussen de twee supermachten, de VS en de USSR. Zijn sympathie gaat zeker niet naar deze laatste; hij waarschuwt voortdurend tegen het grote gevaar dat economisch, politiek en ideologisch uitgaat van de Sovjetunie. Of hiervoor zoveel ongenueanceerde uitspraken en zelfs geschiedenisverdraaiing (bijv. in verband met de koude oorlog, blz. 107) nodig waren, valt te betwijfelen.

Ten slotte heeft R. Barre, in „L'Europe face à l'inflation et à la récession“, het eerst over de oorzaken en gevolgen van de inflatie. Interessante lectuur, al was het maar om na te checken welke beleidsideeën Barre later als premier effectief heeft geïntroduceerd om de inflatie in Frankrijk in toom te houden. Barre ziet het vrij eenvoudig. De inflatie is de hoofdoorzaak van de daling van de economische groei en van de tewerkstelling. Beteugeling van de inflatie lost alle problemen op. De hoofdoorzaak van de inflatie is de ongebreidelde stijging van de lonen t.o.v. de produktiviteit. Dus, matiging of stabilisatie van de groei van de individuele inkomens ten

einde de winstmarges te herstellen (blz. 154). Het verzet in Frankrijk tegen het plan Barre mag een bewijs zijn tegen dit simplisme.

Andere beleidsmaatregelen ziet Barre liggen op het terrein van het krediet (en de geldhoeveelheid in het algemeen) en de openbare financiën, alhoewel hij om diverse redenen de monetaristische geldgroei-regel verwerpt. Zonder twijfel is Barre een „internationalist“: hij heeft afkeer van iedere vorm van protectionisme, pleit voor een herstel van de internationale monetaire orde en een dialoog met de OPEC- en ontwikkelingslanden.

De bijdrage van R. Ewalenko (directeur van de Nationale Bank van België) beperkt zich tot enig commentaar op de colleges van Barre.

J. P. Paelinck: Bankconcentratie en Euromarkt. International Westminster Bank, Antwerpen, 1976, 48 blz., Bfr. 100.

Dit boekje — eerder een artikel in brochurevorm (zonder enig cijfermateriaal) — hoefde o.i. niet te worden geschreven, tenzij misschien voor diegenen die voor het eerst kennis wensen te maken met de zeer algemene oorzaken en gevolgen van bankconcentratie. Toch bestaan ook voor de leek op dit gebied betere en meer leesbare tijdschriftartikelen, voorzien van een minimum aantal gegevens, dan dit vage en chaotische geschrift met vaak niet ter zake doende en naïeve argumentatie („de grootbanken liggen aan de basis van de sociale vooruitgang“, blz. 41).

E. A. Mangé

ESB

Mededeling

Belastingconsulentendag 1977

De Belastingconsulentendag 1977 van de Nederlandse Federatie van Belastingconsulenten zal worden gehouden op zaterdag 23 april a.s. in het Nederlands Congresgebouw te Den Haag.

Prof. Mr. J. Verburg, hoogleraar in het belastingrecht aan de Rijksuniversiteit te Leiden, zal een inleiding houden over „De fiscale eenheid in de vennootschapsbelasting“. Dr. D. Juch, belastingadviseur te Rotterdam en Mr. B. A. van Tuijl, hoofdinspecteur tit. der vennootschapsbelasting te Eindhoven, leveren discussiebijdragen. De Belastingconsulentendag wordt voorgezeten door Prof. Mr. Ch. P. A. Geppaart, voorzitter van de Wetenschappelijke Commissie van de Federatie.

Inlichtingen: Nederlandse Federatie van Belastingconsulenten, Wassenaarseweg 20, Den Haag, tel.: (070) 46 97 39.

Prof. Dr. H. J. Kuhlmeijer: Commerciële beleidsvorming. Tweede, herziene druk, H. E. Stenfert Kroese BV, Leiden, 1976, 428 blz., f. 49,50.

Hoewel de tweede druk van dit boek 428 bladzijden telt tegenover de in 1972 verschenen eerste druk 286 bladzijden, is er wezenlijk niet veel in de inhoud veranderd. De hoofdingeling is dezelfde gebleven. Na een inleidend deel, waarin enkele uitgangspunten behandeling vinden, besteedt de schrijver in het tweede deel aandacht aan „Markt en vraag”. In het derde deel analyseert hij de voornaamste marketinginstrumenten, zoals het produkt-, assortiments- en prijsbeleid. Ten slotte gaat het vierde deel over de integratie van het commerciële beleid in het ondernemingsbeleid.

Slechts hier en daar is wat veranderd en aangevuld. Weggelaten is vrijwel niets. In het eerste deel is in het hoofdstuk, handelend over het begrip „marketing”, wat meer aandacht geschonken aan de invloed van de veranderende economische orde. In datzelfde hoofdstuk worden enkele nieuwe ontwikkelingen genoemd, zoals de demarketing — het afhouden van de verkoop — de socio-marketing — het op de markt brengen van nieuwe ideële producten — de generieke marketing — het uitdragen van ideeën — en het consumentisme — de opkomende macht van de al dan niet georganiseerde consument.

Ook het planningproces en het marketingplan, een van de laatste hoofdstukken van het eerste deel, heeft enige uitbreiding ondergaan. In het voetspoor van de Amerikaan Ackoff wordt de traditionele planning met de strategische planning vergeleken. Bovendien is onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten plannen en is het afzetplan geplaatst in het kader van de ondernemingsplanning.

In het tweede deel is aan de hand van nieuwe psychologische inzichten nader ingegaan op het kopersgedrag. Daarbij worden de ideeën van de Amerikaan G. Katona aangehaald, naast die van Howard en Sheth. Ook maatschappelijke trends, zoals het welzijnsdenken en de zorg voor het milieu, komen daarbij aan de orde.

Het derde deel van het boek, het produkt- en assortimentsbeleid, is nauwelijks veranderd. Wel wijst de schrijver erop dat de produktcycli — de tijdsduur die verloopt tussen het op de markt brengen van een nieuw produkt en de dalende en niet meer rendabele omzet — steeds korter worden. Nieuw is ook de aandacht voor produktontwikkeling

en de daarmee samenhangende multiplier voor nieuwe produkten. Bij het merkenbeleid heb ik node de stijgende betekenis van het keurmerk gemist.

Nieuw in het hoofdstuk over het verkoop- en reclamebeleid is de aandacht voor de verkoopbevordering door middel van de beheersbare en de niet-beheersbare communicatie. Beheersbare communicatie is bijvoorbeeld de reclame; niet-beheersbare communicatie is de voorlichting door consumentenorganisaties of door de mond-tot-mondcommunicatie. Met betrekking tot het effect van de reclame — een belangrijk probleem in de afzet — ben ik gestuit op nogal wat ondoorzichtigheid. Op drie plaatsen in dit hoofdstuk, en wel op blz. 279, 289 en 313 komt dit probleem aan de orde, zonder dat afdoende wordt aangetoond hoe men dat effect kan meten.

Een nieuwe inleiding is gegeven voor het hoofdstuk over het prijsbeleid. Terecht wordt gesteld dat het prijsstelsel nog altijd dient als een kompas in de ruilverkeershuishouding. Extra aandacht is daarbij besteed aan de nauwelijks meer bestaande volledige mededinging, aan de monopolistische concurrentie, aan het oligopolie en aan andere marktvormen. Ten slotte geeft de schrijver toe dat het prijsbeleid meer een kunde is dan een wetenschap.

Ook in het laatste deel van het boek over de integratie zijn enkele aanvullingen gegeven. De inpassing van de marketing in het ondernemingsbeleid is aan de hand van alweer een Amerikaanse

auteur — Chandler — wat meer verduidelijkt. Tot een werkelijke synthese is dit hoofdstuk helaas niet gekomen. Daarvoor is de stof te veel op de bedrijfseconomische resultaten van de marketing gericht.

In mijn bespreking van de eerste druk van het boek (*ESB*, 1973, blz. 311-312) heb ik gewezen op een nogal verouderde slotbeschouwing over de ontwikkeling van de marketing-gedachte. Deze beschouwing is nu in de tweede druk geheel achterwege gelaten. Ik betreur dit, omdat het boek daardoor een brok visie op de toekomst mist. Een dergelijke beschouwing is om verschillende redenen nodig. In de eerste plaats is onze economische orde op drift geraakt, wat vanzelfsprekend zijn invloed heeft op de vrije concurrentie en dus ook op de afzetproblematiek. In de tweede plaats is de invloed van de georganiseerde consumenten en van de publieke opinie groeiend ten opzichte van de producenten van goederen en diensten. Men kan niet volstaan met een paar bladzijden over het consumentisme en daarmee de zaak als afgedaan beschouwen. In de derde plaats is en zal de markt voor ideële producten in belangrijkheid verder toenemen. Men denke alleen reeds aan de gezondheidszorg en aan de veiligheid. Het is daarom een fout van de schrijver van een zo omvangrijk boek de kans niet te hebben gegrepen voor een blik op de toekomst. Bovendien zijn de bezwaren — in mijn vorige bespreking genoemd — gebleven ten aanzien van de gebezigde terminologie. Het moet als een bezwaar worden gezien dat in de wereld van de verkoop een overwegend Angelsaksisch vakjargon wordt gebezigd. Tegen de Engelse taal bestaat geen enkel bezwaar, maar dan moet een boek in het geheel in die taal zijn geschreven. In een Nederlands studieboek bestemd voor Nederlandstaligen mag men verwachten dat enige aandacht aan de taalzuiverheid wordt besteed.

P. van Zuuren

Malcolm Sawyer: Income distribution in OECD countries. OECD Economic Outlook, Occasional Studies, 1976, 36 blz.

Deze studie heeft als doel vergelijkbare informatie te bieden over de personele inkomensverdeling in een aantal lidstaten van de OECD, alsmede een eerste aanzet te geven tot een studie van verschillen en overeenkomsten op dat punt tussen de diverse landen.

Als definitie van het (jaar)inkomen vóór belasting is genomen de som van loon en salaris, overdrachten en inkomen uit onderneming en uit vermogen. Het inkomen ná belasting is gedefinieerd als het inkomen vóór belasting, verminderd met de directe belastingen en de sociale verzekeringspremies. Wat

betreft de inkomenseenheid is de definitie van de U.N. Economic Commission for Europe gevolgd, waarin de economische consumptie-eenheid centraal staat. Voor de inkomenseenheid is dus de huishouding als uitgangspunt genomen, maar er wordt niet gewezen op de implicatie dat daardoor een deel van de ongelijkheid wordt weggedefinieerd. Immers, een bepaald gezinsinkomen, dat door één gezinslid wordt verdiend, wordt op die manier vergeleken met een even hoog gezinsinkomen van een even groot gezin, dat bijvoorbeeld door vier gezinsleden gezamenlijk wordt verdiend.

In de gevolgde benadering wordt dan tot gelijkheid geconcludeerd, omdat die gezinsinkomens gelijk zijn.

De inkomensongelijkheid in de verschillende landen wordt bestudeerd met behulp van een aantal maatstaven, nl. van Gini, Champernowne, Atkinson, Theil, Kuznets en de logaritmische variantie. Daarnaast wordt veel gewerkt met decielenverdelingen, die een enkele keer in de vorm van een Lorenzcurve worden weergegeven.

In de studie komt duidelijk tot uiting dat aan de bronnen, waar de gepresenteerde gegevens aan zijn ontleend, nogal wat gebreken kleven. De voornaamste daarvan zijn dat slechts een deel van de bevolking in de statistieken voorkomt, dat bepaalde inkomensbronnen buiten de statistieken blijven en dat de inkomenseenheid niet steeds overeenkomt met de door de auteur genoemde definitie.

De geboden informatie over de inkomensverdeling in tien, resp. twaalf lidstaten van de OECD is weliswaar zeer summier, maar toch voldoende voor een eerste indruk van de inkomensongelijkheid in die landen. Opvallend is dat Nederland in een aantal opstellingen ontbreekt. In andere landen is kennelijk meer informatie beschikbaar, die bovendien in alle gevallen met uitzondering van Australië, van recentere datum is dan die over ons land. De belangrijkste bron, waaraan de Nederlandse gegevens zijn ontleend, is monografie no. 19 van het CPB; *De personele inkomensverdeling 1952-1967*.

Ten aanzien van de internationale verschillen in inkomensongelijkheid geeft de OECD-studie, ook al betreft het nog maar een eerste aanzet, interessante resultaten. Zo blijkt het gemiddelde aantal personen per huishouding duidelijk van invloed te zijn op de inkomensverdeling van huishoudingen. Die invloed kan worden geëlimineerd door een nieuwe verdeling te berekenen waarbij de proportie van éénpersoonshuishoudingen, tweepersoonshuishoudingen enz. gestandaardiseerd is. Dan blijkt de ongelijkheid in Nederland relatief sterk te verminderen, omdat ons land het hoogste percentage éénpersoonshuishoudingen van de beschouwde landen kent. Dat is namelijk 45,4%, waarbij zij aangetekend dat dat is gebaseerd op inkomensstatistieken en niet op bevolkingsstatistieken. Na correctie voor de gezinsomvang blijken landen met een relatief geringe inkomensongelijkheid te zijn Nederland, Zweden en Noorwegen, gevolgd door Japan en Groot-Brittannië, terwijl Frankrijk en Spanje een relatief grote mate van inkomensongelijkheid kennen.

Deze OECD-publikatie kan als een nuttige bijdrage worden gekenschetst, omdat informatie over de inkomensverdeling in een aantal landen in kort be-

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Korte Hoogstraat 11-13, Rotterdam
Postbus 21333, tel. (010) 33 26 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

stek is bijeengebracht. Soms zijn de oorspronkelijke gegevens door de auteur aangepast ter wille van de vergelijkbaarheid. Een zwak punt is echter dat in de daarbij gehanteerde methode geen inzicht wordt gegeven. Afgemeten aan de verwerking van de Nederlandse gegevens maakt de studie niettemin een de-

gelijke indruk. Daar doet het (druk) foutje op blz. 28, waar voor 1959 een Theil-coëfficiënt van 0,248 wordt genoemd in plaats van 0,284, niets aan af.

Over het geheel genomen lijkt de auteur in zijn opzet goed geslaagd.

M. P. van der Hoek

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1976, 151 blz.

Dit „Commentaar” van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is even leesbaar, helder en compact geschreven als de Contourennota. De inhoud lijkt sterk beïnvloed door het denken in het wetenschappelijke forum rond de OECD (de Van Kemenade recentelijk vanuit deze kring toegezwaaide lof klinkt minder duidelijk door). Het rapport opent met een samenvatting waarin een reeks behartigenswaardige, over het algemeen vrij kritische kanttekeningen en suggesties zijn vervat. Ter zijde: sommige boze Haagse tongen beweren, dat de voorzitter van de WRR, Kremers (bij de laatste kabinetsformatie volgens insiders enige tijd in de running — van KVP-zijde — voor het ministerschap op O. en W.), in het rapport af en toe een plaagstootje uitdeelt in de richting van de huidige bewindsman.

De belangrijkste bijdrage van de WRR aan de discussie over de Contourennota achten wij de gedane kostenramingen (o.a. voor het jaar 2000 zonder Contourennota, idem met Contourennota en wel resp. bescheiden ingevoerd dan wel meer volledig). De kosten zijn bovendien enigermate naar onderdelen van het Contourenplan gespecificeerd. Aan de ramingen liggen vanzelfsprekend tal van (veelal geëxpliciteerde) veronderstellingen ten grondslag. In de tweede versie van de Contourennota zal deze bijdrage van de WRR zeker dienen te worden gehonoreerd.

Uit hoofde van haar taakstelling (geïntegreerde beleidsvoorbereiding op lange termijn) confronteert de raad de inhoud van de Contourennota met die van een zestal nota's van andere

departementen dan O. en W. Aan de onderlinge afstemming van het toekomstige beleid der departementen blijkt nog betrekkelijk weinig te worden gedaan. Ook de raad zelve gaat in haar „Commentaar” sterk O. en W.- (en CRM-) gecentreerd te werk. Op vragen van maatschappelijke en economische orde, verdeling van arbeid(-plaatsen), meer systematische beïnvloeding van de vraagzijde (arbeidsplaatsenstructuur, arbeidsmarktbeleid e.d.) wordt bijv. nog onvoldoende ingegaan.

Volgens de raad dient meer aandacht te worden besteed aan de evaluatie van het onderwijs. Zeer terecht wordt erop gewezen, dat een belangrijk grensgebied tussen O. en W. en CRM niemandsland dreigt te worden (compententiekwesties, met name betreffende de „permanente educatie”? M.S.). Het op de blz. 42 t/m 44 met betrekking tot de vrijheid van onderwijs, en wel in het bijzonder betreffende de samenwerkings-school gestelde, doet wel erg de huidige-situatie-verdedigend aan.

Bepaalde denkbeelden van Emmerij (en indirect Illich c.s.?) lijken wat al te lichtvaardig te worden aangewend om te concluderen, dat „kansarmen” naar alle waarschijnlijkheid beter af zijn met minder formeel onderwijs. Op de slotpagina worden aan deze groepering(en) in dit verband zelfs (exclusief?) een aantal „leuke dingen” in de zachte CRM-sfeer in het vooruitzicht gesteld, o.a. buurtwerk! Harde claims ten gunste van voornoemde groepering(en) (laat staan garanties) blijven echter achterwege, evenals pogingen om tot een meer motiverende en minder vervreemdende inhoud van onderwijs en vor-

ming te komen (bijv. aansluitend bij reformpedagogen als Dewey, Petersen e.a.). Dat de vraagzijde (arbeidsplaatsenstructuur en arbeidsmarktbeleid) vrijwel buiten schot blijft, memoreerden we reeds. Regering en parlement zouden wat de aanbodzijde (het onderwijs) betreft bijv. kunnen worden uitgedaagd om periodiek uit te spreken wat men minimaal (eventueel ook maximaal) zowel meer direct als indirect aan onderwijs en vorming in elke Nederlander wenst te investeren in het licht van levenskansen, eventueel ten dele mede gelieerd aan het levensduur-inkomen. Voorts had men kunnen pleiten voor een gedifferentieerde eenheidsschool, zo (spoedig) mogelijk tot 18 jaar en integrale of gedeeltelijke invoering van een horizontaal onderwijs- en vormingssysteem in experimenteelgebieden met o.a. lower-secondary education d.w.z. een middenschool, upper-secondary education d.w.z. een bovenschool 1) en hoger-onderwijs-nieuwe-stijl.

Eindoordeel over deze WRR-publicatie: een gedegen, zeer informatieve studie, het lezen ten volle waard.

M. Santema

1) In Nordrheinland-Westphalen tracht men momenteel een bovenschool te ontwikkelen, waarin de studenten een dubbele kwalificatie verwerven. Bij het verlaten van de bovenschool („Kollegstufe“) kunnen ze dan zowel verder studeren als wel de maatschappij in gaan. Een dergelijke bovenschool past ons inziens beter bij een systeem van recurrent education met tweede-weg en tweede-kans onderwijs dan de bovenschool die Van Kemenade ons aanbiedt.

CBS: Inkomensverdeling 1969. Regionale gegevens. Staatsuitgeverij, Den Haag 1976, 139 blz., f. 16.

Pieter van Buijtenen (ed.). Business Logistics. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1976, 380 blz., f. 78.

Bundel artikelen over „business logistics“, d.w.z. over het management-proces van alle activiteiten in een productieproces van verwerking van grondstoffen tot verkoop aan de consument. De hier afgedrukte artikelen over de fysieke distributie en management van materialen, vormen een geïntegreerd geheel en hebben betrekking op Europa en de Verenigde Staten. De artikelen vormen vijf hoofdstukken. Hoofdstuk 1 behandelt de aard van business logistics in zijn geheel en hoe het helpt bij de marketing. Hoofdstuk 2 behandelt in detail vijf beslissingsterreinen van de logistics. Hoofdstuk 3 gaat over de vraag hoe een systeem van business logistics kan worden gepland. Hoofdstuk 4 geeft voorbeelden van drie Europese toepassingen. Hoofdstuk 5 gaat ten slotte in op toekomstige ontwikkelingen.

A. R. Bergstrom: Statistical inference in continuous time economic models. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1976, 333 blz., f. 110.

Door een vijftal auteurs: A. R. Bergstrom, P. C. B. Philips, P. M. Robinson, J. D. Sargan en C. R. Wijmer worden bijdragen geleverd aan de econometrische analyse. Deze bijdragen handelen over drie onderwerpen: methoden gebaseerd op het gebruik van een bij benadering discreet model, dat formeel kan worden behandeld als een model met simultane vergelijkingen; methoden die onder passende veronderstellingen consistente schattingen geven en het identificatieprobleem; de toepassing van nieuwe methoden op een model van een reële economie.

Trevor Ling: Boeddha. Aula 560. Het Spectrum BV, Utrecht/Antwerpen, 1976, 286 blz., f. 13,50.

Oorsprong, ontwikkeling en neergang van het boeddhisme. Leven en leer van Boeddha. Vooral de relatie tussen boeddhisme en de Indische maatschappij wordt grondig behandeld.

H. Ooghe (red.): Management en economische vooruitgang. Seminarie voor Productiviteitsstudie en -onderzoek, Gent, 1975, 423 blz., BF. 750.

Ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van het Seminarie voor Productiviteitsstudie en -onderzoek zijn aan de oprichter daarvan, Prof. Dr. A. J. Vlerick, wetenschappelijke bijdragen in boekvorm aangeboden door oud-medewerkers, te weten: M. Anselin, B. de Brabander, J. de Rijcke, J. Maton, H. Muller, H. Ooghe, J. van Acker, D. van den Bulcke, R. van Hooland, N. Vanhove en E. van Lommel. Tevens is een verslag opgenomen van de academische zitting, die ter gelegenheid van die verjaardag op 27 september 1973 te Gent werd gehouden.

Science and technology in the management of complex problems. OECD, Parijs, 1976, 135 blz., \$ 6.75.

Bevat de belangrijkste rapporten voor de vergadering op ministerieel niveau van de OECD-commissie voor wetenschappelijke en technische politiek.

Mr. W. H. Drucker en Mr. G. H. C. Bodenhausen's: Industriële en intellectuele eigendom. Tjeenk Willink, Zwolle, 5e druk, 1976, 289 blz., f. 55.

Het boek geeft een overzicht en behandeling van het octrooirecht, het kwekersrecht, het recht m.b.t. tekeningen en modellen, het merkenrecht, het handelsnaamrecht, de ongeoorloofde mededinging en het auteursrecht.

Bernard Lievegoed: De levensloop van de mens. Lemniscaat, Rotterdam, 1976, 202 blz., f. 24,50.

Prof. Dr. Lievegoed, medicus, opvoeder, bedrijfspsycholoog, behandelt in dit boek de levensfasen van de mens. De mens kent in zijn levensloop vele fasen, die hij zich zelden duidelijk bewust wordt. Toch zijn deze perioden in hun karakteristieken veel meer algemeen geldig dan men wel denkt. Kennis van de kenmerkende levensfasen kan een hulp zijn om inzicht te krijgen in eigen levensloop en eigen ontwikkeling.

Ph. van Praag: Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1976, 132 blz., f. 19,50.

Op verzoek van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut is deze studie verricht om inzicht te krijgen in de standpunten en opvattingen die tussen beide wereldoorlogen in Nederland heersten met betrekking tot het bevolkingsvraagstuk. Het onderzoek is een historisch onderzoek, dat zich in hoofdzaak beperkt tot het Malthusianse aspect en de crisisjaren.

P. D. Henderson: India: the energy sector. Oxford University Press, Londen, 1975, 191 blz., £ 3,25.

Het boek is een herziene en uitgebreide versie van een rapport dat werd voorbereid in opdracht van de Wereldbank. Het geeft een overzicht van de energiebronnen in India, de groei van het energieverbruik en het aanbod en de ontwikkeling van de energie-industrie. Daarnaast wordt aandacht besteed aan actuele problemen en mogelijkheden van beleid met betrekking tot de toekomst.

Stichting Stuurgroep Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek: Inspraak bij benoemingen. 's-Gravenhage, 1976, 42 blz.

Het rapport behandelt de inspraak van collega's en ondergeschikten bij de benoeming van functionarissen met wie ze in hun werk direct te maken krijgen. Het rapport is bedoeld als een eerste verkenning.

Prof. Mr. J. M. M. Maeijer: Vennootschapsrecht in beweging. Leerboek naamloze en besloten vennootschap. Samsom, Alphen aan den Rijn, 3e druk, 1976, 523 blz., f. 39,50.

In deze nieuwe druk is de opzet van het boek veranderd en aangepast aan de nieuwe wetten en richtlijnen met betrekking tot vennootschappen. Het geheel vormt een compleet leerboek voor het vennootschapsrecht, waarbij ook aan de jurisprudentie aandacht is besteed.